ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਦਰਿਆ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਈ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਬੀਬੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਨਾ ਭੇਜਿਆ ਜਾਏ ਤੇ ਇਥੇ ਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ, ਪਰ ਇਸ ਨੇ ਇੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਮੰਨੀ, ਛੇਕੜ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਹ ਬੀਬੀ ਅਫ਼ਰੀਦਣਾਂ ਦੇ ਭੇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਏ ਤੇ ਇਹ ਸੰਦੇਸਾ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਵੇ।

ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖ਼ਤ

ਜਿਹੜਾ ਆਪ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਬਹੁਤ ਲੰਬਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਅਖਰ ਕੌਮੀ ਪਿਆਰ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਸੀ। ਯੋਗ ਸਤਿਕਾਰ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਲਿਖਿਆ—"ਜੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਪਦਾ ਵਿਖੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾਇਆ ਜਾਏ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਾਂ ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਫ਼ੌਜ ਬਹੁਤ ਹੀ ਘੱਟ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਹੁਣ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦੇ ਹਾਲ ਆਪ ਜੀ ਤੀਕ ਪਹੁੰਚਾਏ ਜਾਣ। 'ਫਤੇ ਗੜ੍ਹ' ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਫ਼ਸੀਲ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਹਿੱਸਾ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਲਾਗਿਓਂ ਅੱਜ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਗੋਲਿਆਂ ਦੀ ਮਾਰ ਨਾਲ ਡਿੱਗ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਸ ਵਕਤ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ, ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੇਤ ਭਰੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਨਾਲ ਪੂਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਆਸ਼ਾ ਹੈ ਰਾਤ ਇਹ ਖੱਪਾ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਅੱਜ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖ ਲਈ ਕਿ ਵੈਰੀ ਫ਼ਸੀਲ ਦੇ ਡਿਗਦਿਆਂ ਸਾਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਰ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇਹ ਅੰਤਮ ਸੰਦੇਸ਼ਾ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭੇਟਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵੇਰ ਸਾਰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਪਰ ਹੱਲਾ ਕਰਨਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਅਤਿ ਪਿਆਰਾ 'ਫ਼ਤੇ ਗੜ੍ਹ' ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤਿ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਜੁਆਨਾਂ ਪਰ ਭਰੋਸਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪੀ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਭੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਕੌਮ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪਰ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪਿਆਰਾ ਸਮਝਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਫੱਟੜਾਂ ਤੇ ਬੀਮਾਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸਤ ਕੁ ਸੌ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਸੂਰਮੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਅੱਜ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਤੀਕ ਸਾਡੀਆਂ ਰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਲਹੂ ਦਾ ਛੇਕੜਲਾ ਤੁਬਕਾ ਬਾਕੀ ਹੈ ਖ਼ਾਲਸਈ ਝੰਡੇ ਦੀ ਕੋਈ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਡੇ ਵਲੋਂ ਆਪ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤ ਨ ਪਹੁੰਚ ਸਕੇਗਾ। ਹੁਣ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵੱਲੋਂ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਅੰਤਮ ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਾ ਖ਼ਾਲਸਾ, ਸ੍ਰੀ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋਵੇ।

ਆਪ ਦਾ ਨਿਵਾਜਿਆ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਅਤੇ
'ਫਤੇ ਗੜ੍ਹ' ਦਾ ਸਮੂੰਹ ਖ਼ਾਲਸਾ
ਮਿਤੀ ੧੭ ਵੈਸਾਖ
ਸੰਮਤ ਬਿ: ੧੮੯੪

ਇਹ ਖ਼ਤ ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੭ ਈ: ਸਵੇਰ ਦੇ ਦੋ ਵਜੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਖ਼ਤ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਦੋ ਸਵਾਲ ਸਨ—ਇਕ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਬਿਮਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਰੱਖਿਆ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਇਜ਼ੱਤ ਦੇ ਬਚਾਉਣ ਦਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੇ ਕੌਮੀ ਪਿਆਰ ਨੇ ਉਛਾਲਾ ਖਾਧਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢ ਕੇ ਪੰਥ ਦੀ ਪਤ ਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪ੍ਰਬਲ ਹੋ ਆਇਆ। ਆਪ ਉਸੀ ਵਕਤ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭੀ ਕੂਚ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

ਓਧਰ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਹੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਸਲ ਖ਼ਤ ਸਣੇ ਆਪਣੀ ਸਣਵੇਰਵੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦੇ ਇੱਕ ਤੇਜ਼ ਰਫਤਾਰ ਸਾਂਢਨੀ ਸਵਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਮਰੌਦ ਦੀ ਨਾਜ਼ਕ ਹਾਲਤ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਤੇ ਇਸ ਵਕਤ ਤੀਕ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚਣ ਪਰ ਵੱਡੀ ਹੈਰਾਨਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਛੇਤੀ ਭੇਜਣ ਦੀ ਮੁੜ ਮੰਗ ਸੀ, ਅਖ਼ੀਰ ਪੁਰ ਆਪ ਨੇ ਖ਼ੁਦ, ਸਣੇ ਪਿਸ਼ੌਰ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਦਸ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ੬੦੦੦ ਪੈਦਲ, ੧੦੦੦ ਕਵਾਇਦਦਾਨ ਸਵਾਰ, ੧੮ ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ੩੦੦੦ ਖੁਲ੍ਹੇ ਘੋੜੇ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ[1], ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਰਣਤੱਤੇ ਵੱਲ ਹੁਣੇ ਹੀ ਕੂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਹਾਲ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਇਹ ਛੇਕੜਲਾ ਖੱਤ ਸੀ।

ਉਧਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਖਲੀਤਾ ਤੋਰਿਆ, ਇੱਧਰ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਵਿੱਚ ਫ਼ੌਜ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਇਹ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿੱਚ ਜਮਰੌਦ ਵੱਲ ਟੁਰ ਪਈ ਸੀ। ਰਸਾਲਾ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਡਬਲ ਕੂਚ ਕਰਦਿਆਂ ਤੇ ਪੈਦਲ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛੇਤੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕਰ ਗਏ। ਬੁਰਜ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਲਾਗੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਇੱਥੇ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਿੰਨਾਂ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ—ਇੱਕ ਭਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰੱਖਿਆ, ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ 'ਪੰਜ ਹਥਾ'[2] ਦੀ ਸੌਂਪਣੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ; ਤੀਜਾ ਦਸਤਾ ਸਰਦਾਰ

---

1. ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਸਫ਼ਾ ੨੧੪ ।
2. ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 'ਪੰਜ ਹੱਥਾ' ਲਕਬ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰਜ਼ਦਨ ਅਤੇ ਅਦੁੱਤੀ ਬਲਵਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੰਨ ੧੮੨੩ ਈ: ਦੇ ਤਰਕੀ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਦੇ ਘੋਰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨੇੜਿਓਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਪੰਜ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਗਾਜ਼ੀ ਇਸ ਪਰ ਇਕਾਇਕ ਟੁੱਟ ਪਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਐਸੀ ਚਲਾਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਹੀ ਰੱਖਿਆ।

(ਬਾਕੀ ਫੁੱਟਨੋਟ ਸਫ਼ਾ 188 ਹੇਠ)

ਅਮਰ ਸਿੰਘ 'ਖੁਰਦ'[1] ਮਜੀਠੀਆ ਦੇ ਹੱਥ ਸੌਂਪਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਮਾਂਦਾਰ ਦਾ ਡੇਰਾ[2] ਤੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹੇ ਸਨ।

(ਸਫ਼ਾ 187 ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁੱਟਨੋਟ)

ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਖੋਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਪੰਜ ਤਲਵਾਰਾਂ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ "ਇਹ ਮੇਰਾ 'ਪੰਜ ਹਥਾ' ਸੂਰਮਾ ਹੈ" ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪੰਜ ਹੱਥਾ' ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ 'ਪੰਜ ਹਥਾ' ਲਿਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਭੀ ਇਸੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਦਾ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਸਰੀਰ ਪਰ ਕੋਈ ਚੱਪਾ ਭਰ (ਤਿੰਨ ਇੰਚੀ) ਥਾਂ ਐਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦੀ, ਜਿੱਥੇ ਫੱਟ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਆਪ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਫ਼ੌਜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪੋਤਰੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਮੌਜ਼ਾਂ ਪੰਜਾਂ ਚੌਹਾਂ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਗੁਰੰਦਾਸਪੁਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿਖੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

1. ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ 'ਕਲਾਨ' (ਮਜੀਠੀਆ) ਦਾ ਹਾਲ ਪਾਠਕ ਪਿੱਛੇ ਪੜ੍ਹ ਆਏ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ 'ਖੁਰਦ' ਮਜੀਠੀਆ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

   ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦ ਸਰਦਾਰ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦਾ ਪਿਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੱਦ ਮਧਰਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਖੁਰਦ ਕਰਕੇ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇਬਾਜ਼ੀ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਸ਼ੋਹਰਤ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਨ ੧੮੧੮ ਈ: ਵਾਲੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਸੀ; ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਫ਼ਤਹਯਾਬੀ ਅਤੇ ਜਦ ਸੰਨ ੧੮੩੪ ਈ: ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਤਦ ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਨਿਡਰ ਸਪੁੱਤਰ ਨੌਜੁਆਨ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸ ਬਿਜਈ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। ਇਸ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਇਥੋਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੇਰੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ਬਕਦਰ (ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ) ਪਰ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਬਖ਼ੂਨ (ਰਾਤਲ ਛਪੋਲ) ਮਾਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਰੋਕਿਆ ਹੀ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਭਾਰੀ ਫ਼ਤਹ ਪਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਗਹਿਰਾ ਫੱਟ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਗਰਜ਼ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੋਢੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਆਪਦਾ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਮੰਨਾ ਸਿੰਘ ਚਨੇਟ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ।

2. 'ਜਮਾਂਦਾਰ ਦਾ ਡੇਰਾ' ਡਵੀਜ਼ਨ—ਇਹ ਵੱਡੇ ਪਤਵੰਤੇ ਰਈਸਾਂ ਦੇ ਘਰਾਣਿਆਂ ਦੇ ਨੌਜੁਆਨਾਂ ਦਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਨਾਮ ਸੀ, ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਖਾਸ ਅਰਦਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ।

ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੈਰੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸਿਆਂ ਪਰ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਵਾਰਾਂ ਸਣੇ ਨਵਾਬ ਅਰਬਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤਹਿਕਾਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਧਾਵਾ ਕਰਕੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ।

ਜਮਰੌਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਤੀਜਾ ਦਿਨ

ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜਦ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਅਜੇ ਹਨੇਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਅਜੇ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਤੇ ਉਸ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਠੀਕ ਇਸ ਵਕਤ ਇਕਾ-ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਪਰ ਬਿਫਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ੀਂਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆ ਪਿਆ, ਨਾਲ ਹੀ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਪਰ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਅੱਗੋਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਧਾਵਿਆਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ ਡਟ ਗਏ। ਹੁਣ ਜਦ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਣੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦੇ ਬੱਦਲ ਉਡ ਗਏ ਅਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦੀ ਧੁੱਪ ਚੜ੍ਹ ਪਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਕਰੜੀ ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਿਹੜੀ ਫ਼ੌਜ ਆਈ ਸੀ ਉਹ ਨਾਇਬੁਲ ਸਲਤਨਤ ਤੇ ਅਖ਼ੂਨਜ਼ਦਾ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਸੀ। ਇਹ ਦਸਤਾ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਲਈ ਬੜੀ ਨਾਮਵਰੀ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭੀ ਉਹ ਬੜੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਛਾਤੀ ਤਾਣ ਕੇ ਖਲੋ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੋ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪੁਰ ਜੰਮੇ ਰਹੇ, ਛੇਕੜ ਤੀਜੀ ਵਾਰ ਜਦ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵੱਧਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੰਨੇ ਅਗਾਧ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਐਤਕੀਂ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੋਂ ਉਖਾੜਿਆ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੜ੍ਹ ਅੱਗੇ ਬੂਰ ਰੁੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ[1]। ਇਸ ਘਮਸਾਣ ਵਿੱਚ ਨਾਇਬੁਲ ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਨਵਾਬ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ। ਨਾਇਬ ਦਾ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਡਿੱਗਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਨੱਸ ਪਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਹ ਦਲੇਰੀ ਦੱਸੀ ਕਿ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਜੋ ਭੀ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ

---

1. ਜਰਨੀ ਇਨ ਬਿਲੋਚਸਤਾਨ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਮਿਸਟਰ ਮੈਸ਼ਨ ਜਿ: ੩, ਸਫ਼ਾ ੩੮੪ ।

ਆਇਆ, ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਦਸਤੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬੜੀ ਸ਼ਾਨ ਨਾਲ ਲੜਿਆ ਪਰ ਦੋ ਹੱਥੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਹੱਥੇ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਦ ਤੀਕ ਨਿਭ ਸਕਦਾ ਸੀ? ਛੇਕੜ ਪੰਜ ਹੱਥਾ ਸਰਦਾਰ ਗ਼ਾਲਬ ਆਇਆ ਤੇ ਦੋ ਹੱਥਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਰੱਖ ਲਿਆ।

ਹੁਣ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਪੈਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਉੱਖੜ ਗਏ ਅਤੇ ਆਮ ਭਾਜੜ ਪੈ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ ਖ਼ਾਨ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਆਜ਼ਮ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਜੁਟਿਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਬੜੀ ਵਰਿਆਮਤਾ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਪੁਰ ਇੰਨਾ ਦਬਾਅ ਪਾਇਆ ਜਿਸ ਨਾਲ ਤਰਥੱਲਾ ਮਚ ਗਿਆ, ਮਾਨੋਂ ਹੇਠਲੀ ਉਤੇ ਹੋ ਗਈ। ਠੀਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਵੀ ਡਗਮਗਾ ਗਏ ਅਤੇ ਬੜੀ ਖਲਬਲੀ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟੇ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜਦ ਨਾਇਬੁਲ ਸਲਤਨਤ ਤੇ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਤੋਂ ਮੈਦਾਨ ਸਾਫ਼ ਕਰਾ ਚੁੱਕੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਜ਼ਰੀਨਖ਼ਾਨ ਦੇ ਡਵੀਜ਼ਨ ਪਰ ਜਾ ਪਏ[1] । ਇੱਥੇ ਓਹ ਹੱਥੋ ਹੱਥ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਚੱਲੀ ਕਿ ਜ਼ਮੀਨ ਲੋਥਾਂ ਨਾਲ ਭਰ ਗਈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਨੇ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਜਵਾਨਾਂ ਦੇ ਐਸੀ ਬੀਰਤਾ ਦੱਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ 'ਬਹਾਦਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਨਿਡਰਤਾ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ[2] ।

---

1. ਮੇਸਨਜ਼ ਟਰੈਵਲਜ਼
2. ਸਰਦਾਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਮਾਨਯੋਗ ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਦੇ ਨਾਮੀ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚੋਂ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਹਾਲ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵੱਖ ਪੁਸਤਕ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਥੇ ਅਸੀਂ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਹੀ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਰਦਾਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਨਗਰੀ ਨੂੰ ਵੈਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਵੱਡੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਨਿਤ ਦੇ ਹੱਲਿਆਂ ਤੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਉਸਨੇ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਫ਼ਸੀਲ ਬਣਵਾਈ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਗੜ੍ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ 'ਰਾਮ ਰੌਣੀ' ਰਖਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਇਸ ਗੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਕੇ ਇਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਾਮਗੜ੍ਹ' ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਇੱਥੇ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਮ ਸੰਗਤਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਅਤੁੱਟ ਲੰਗਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਮ 'ਰਾਮ ਰੋਟੀ' ਰਖਿਆ। ਗਰਜ਼ ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪਾਵਨ ਨਾਮ ਨਾਲ ਇੰਨਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਜੋ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਰਾਮ ਰੌਣੀ, ਰਾਮਗੜ੍ਹ, ਰਾਮ ਰੋਟੀ ਆਦਿ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਆਪ੍ਣੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਨਾਮ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਿਦਕ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਫਲ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਆਪ ਉੱਨਤੀ ਦੀ ਚੋਟੀ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਆਪਣੀ ਉੱਚ ਰਹਿਣੀ ਤੇ ਪੰਥਕ ਪਿਆਰ ਲਈ ਸਮੂਹ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿੱਚ ਸਤਿਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਉੱਥੇ ਆਪ 'ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ' ਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੇ ਪੁਤਲੇ ਜੋਧੇ ਪੰਥ ਦੀ ਜੰਗੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰ

(ਬਾਕੀ ਫੁੱਟਨੋਟ ਦੇਖੋ ਸਫ਼ਾ 191 ਹੇਠ)

ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਨੱਸ ਗਏ

ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੁੱਗ ਪੈ ਗਈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਆਪ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲੜਾਈ ਉਹ ਆਪ ਲੜ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਸ ਫਿਰ ਕੀਹ ਸੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਸਾਰ ਸਾਰੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਪਰ ਕੁਝ ਐਸੀ ਘਬਰਾਹਟ ਛਾ ਗਈ ਕਿ ਇੱਕ ਤੋਂ ਦੂਜਾ ਵਧੀਕ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਨੱਸਦਾ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸਲਾਮਤੀ ਲਈ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ[1] ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਂਦਾ ਸੀ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ੧੪ ਤੋਪਾਂ ਖੋਹ ਲਈਆਂ

ਇਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਨੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ੧੪ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ[2] ।

(ਸਫ਼ਾ 190 ਦਾ ਬਾਕੀ ਫੁੱਟਨੋਟ)

ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਘਰਾਣੇ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਸਮਿਲਤ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਨਗਰੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਭਾਗ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਲਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਲਗਭਗ ਇਕ ਸੌ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਕਈ ਤੋਪਾਂ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਹੱਥ ਆਈਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਵੈਰ ਯਾ ਘ੍ਰਿਣਾ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਸਮਾਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਬੜੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਭਲਾਈ ਲਈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਰਦੇ ਸਨ ਚੁਨਾਂਚਿ ਸਰਦਾਰ ਦੀਵਾਨ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੀਆਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀਆਂ ਖਿਦਮਤਾਂ ਅਤੇ ਨਿਡਰ ਸਰਦਾਰ ਮੰਗਲ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਪਹਾੜੀ ਕਰੜੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਆਪ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਦੇ ਨਾ ਭੁਲਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸੇਵਾ ਸੀ। ਖਾਸ ਕਰਕੇ ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੩੭ ਈ: ਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਸੌ ਬੀਰ ਜੁਆਨਾਂ ਦੇ, ਇੰਨੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਲੜੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਾਨਯੋਗ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਉੱਚਾ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

1. ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਜਮਰੌਦ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਕੇ ਉਤਰ ਪੱਛਮੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ੨੨ ਕੋਹ (੩੩ ਮੀਲ) ਉੱਚੇ ਅਤੇ ਖ਼ਮਦਾਰ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੱਲ ਫੇਰ ਖਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਤੋਰਖਾਮ ਨਾਮੇ ਜਗ੍ਹਾ ਪਰ ਜਾ ਕੇ ਮੁਕਦਾ ਹੈ।
2. ਮੈਸਨ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਮੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜਮਰੌਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਤਦ ਤਾਂ ਇਹ ਬੜੇ ਦਲੇਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਧ-ਵੱਧ ਕੇ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵੱਲ ਅਗਾਂਹ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਦੀਆਂ ਵਧਾਈਆਂ ਲੈਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੂੰ ਇਕਾਇਕ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧਰ ਲਿਆ।

ਜਰਨੀ ਇਨ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿ: ੩, ਸਫ਼ਾ ੩੮੪)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਤੋਪਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ 'ਕੋਹ ਸ਼ਿਕਨ'[1] ਨਾਮੀ ਤੋਪ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਰੱਖਦੀ ਸੀ, ਇਹ ਨਾਮ ਇਸ ਤੋਪ ਦੇ ਉੱਪਰ ਉਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਾਰਖ਼ਾਨੇ (ਅਮਲਾਖ਼ਾਨੇ) ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਰਫ਼ਲਾਂ—ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਪਰਮਾਰ' ਸੱਦਦੇ ਸਨ— ਵਰਤੀਆਂ[2] ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਫ਼ਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖਿਚਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਦੋਸਤ ਨਵਾਬ ਅਰਬਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤਹਿਕਾਲ ਇਕ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਦੀ ਗੋਲੀ ਨਾਲ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ

---

1. ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ; ਸਫ਼ਾ ੬੨ ।

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਤੋਪ ਸ਼ੁਜਾਬਾਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹ ਖ਼ਾਨ ਸ਼ੁਜਾਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਪ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਨਾਲ ਫ਼ਤਹ ਖ਼ਾਨ ਕਈ ਮੈਦਾਨ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਪ ਪਰ ਜੋ ਲਿਖਤ ਸੀ ਉਸ ਦੀ ਨਕਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਹੈ :—

چواژدہا بجان وتن بسے داغ کہن دارم
خدرکن عاے رقیب ازمن آتش دردہن دارم

قطعہ

اے رحست روی توپ زنواز نامدار۔ درداراستی وپروٹی خودیگانہ از دردلی وشیر نثروری وجنگ وجر۔ ماری ومہرہ درای وصاحب خزانہ سرکار نواب محمد شجاع خان بہادر صفدر جنگ سنہ ۱۱۸۲ ہجری النبوی اسم کوہ شکن بوزن یکصد ودومن۔ گولہ بمقدار دوہن وباروت نصف ازگولہ بوزن

ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ—

ਨਾਗ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਤਨ ਪਰ (ਕੌਡੀਦਾਰ) ਦਾਗ਼ ਹਨ। ਹੇ ਵੈਰੀ ! ਡਰ ਜਾ, ਮੇਰੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਅਗਨਿ ਹੈ। ਐ ਨਾਮਦਾਰ ਨਵਾਬ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਤੋਪ ! ਤੇਰੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਬੜੀ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ ਤੇਰੀ ਨਾਗ ਵਰਗੀ ਫੁੰਕਾਰ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਜੇਹੀ ਗਰਜ ਹੈ; ਤੂੰ ਸਦਾ ਜੰਗ ਦੀ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈਂ, ਤੂੰ ਮਣੀ ਤੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਦੀ ਮਾਲਕ ਨਾਗਨੀ ਹੈਂ।

ਸਰਕਾਰ ਨਵਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ੁਜਾਹਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਸਫਦਰਜੰਗ ਸੰਨ ੧੧੧੮ ਹਿਜਰੀ ਨਬਵੀਂ ਇਸ ਤੋਪ ਦਾ ਨਾਮ 'ਕੋਹ ਸ਼ਿਕਨ' (ਪਹਾੜ ਤੋੜ) ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਵਜ਼ਨ ਇੱਕ ਸੌ ਦੋ ਮਣ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੋਲਾ ਤੋਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਦੀ ਗੋਲਾਈ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਅਤੇ ਗੋਲੇ ਦੇ ਅੱਧੇ ਤੋਲ ਜਿੰਨਾ ਬਾਰੂਦ (ਵਰਤਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।)

2. 'ਪਰਮਾਰ' ਬੰਦੂਕਾਂ ਪਰੇ ਅਰਥਾਤ ਦੂਰ ਮਾਰਨ ਤੇ ਸਹੀ ਸਹੀ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਫੁੰਡਣ ਲਈ ਬੜੀਆਂ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸਨ, ਯਾਨੇ ਉਡਦੇ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀਆਂ ਸਨ। 'ਖ਼ਿਦਮਤੇ ਖਕ ਸਾਲਾ' ਐਡਵਰਡ ਸਫ਼ਾ ੪੧ ।

ਗਿਆ[1] । ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਨ ਵਾਰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਜੋਸ਼ ਆਇਆ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਉਸ ਕਾਤਲ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਈ ਸਾਥੀਆਂ ਦੇ ਡੱਕਰੇ ਲਾਹ ਸੁੱਟੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ।

ਇਸ ਵਕਤ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਹਾਰ ਖਾ ਕੇ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜੀ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨੱਸੀ ਜਾਂਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪਿਛਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਏ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਹੁਣ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕੈਂਪ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਤ ਦੇ ਕੂਚ ਅਤੇ ਦਿਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਥਕੇਵੇਂ ਨਾਲ ਆਦਮੀ ਤੇ ਘੋੜੇ ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਅਮਿਟ ਜੋਸ਼ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਦਬਾਂਦਾ ਹੋਇਆ ਦੱਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੀ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਫ਼ੌਜ ਪਿਛੇ ਸਿਰਫ ੧੫੦੦ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜ ਹੱਥੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤ ਲਈ ਦੱਰੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਇਥੋਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ[2] ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਜਾਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯੋਗ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਦੱਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਓ ।

ਠੀਕ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਮਸੋਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਸਜਰਸਾਹ ੨੦੦੦ ਸਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਦੱਰੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲਾਹਨਤਾਂ ਮੁਲਾਮਤਾਂ ਪਾ ਕੇ ਖੜੇ ਹੋਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਨੇ ਤਾਂ ਇਸਦੀ ਉਕਸਾਹਟ ਦੀ ਕੋਈ ਪਰਵਾਹ ਨ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਲੇ ਪਾਈ ਗਈ, ਹਾਂ ਕੁਝ ਕੁ ਜੋਸ਼ੀਲੇ ਜਵਾਨ ਐਸੇ ਵੀ ਨਿਕਲੇ ਆਏ ਸਨ, ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁੜ ਲੜਾਈ ਆਰੰਭ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਨਲੂਆ ਸਰਦਾਰ ਉਸ ਥਾਂ ਪੁਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਸੁਰਕਮਰ'[3] ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਚੱਟਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੁਫਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਗਾਜ਼ੀ ਛਿਪੇ ਹੋਏ ਦਿਸੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਬਾਡੀਗਾਰਡ ਦਾ ਕੁਮੇਦਾਨ ਸਰਦਾਰ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ, ਤਾਂ ਇਸ ਪਰ ਇੱਕ ਗਾਜ਼ੀ ਨੇ

---

1. ਅਰਥਾਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤਹਿਕਾਲ ਖਲੀਲ ਮੁਹੰਮਦਾਂ ਦਾ ਮੁੱਖੀ ਆਗੂ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਸੰਨ ੧੮੩੪ ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਇਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅਰਬਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਕੇ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਅਗੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰੇਗਾ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਖ਼ਿਦਮਤਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ੬੦੦੦) ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਵਾਈ ਅਤੇ 'ਨਵਾਬੀ' ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਿਮਕ ਹਲਾਲ ਨਵਾਬ ਨੇ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ, ਆਪਣੇ ਛੇਕੜਲੇ ਸਵਾਸਾਂ ਤੱਕ ਨਿਭਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇਕੋ ਦਿਨ ਤੇ ਇਕਾ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਣ ਤਿਆਗ ਕੇ ਸੁਰਖ਼ਰੂਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ।
2. 'ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਮਾ' ਸੂਲਾ ਮੁਹੰਮਦ ਜਾਨ ਸਫ਼ਾ ੭੩ ।
3. ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸੁਸਾਇਟੀ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ, ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ 'ਟੇਲਜ਼ ਫਰਾਮ ਦੀ ਸਿੱਖ ਹਿਸਟਰੀ' ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਲੰਮੀ ਖੋਜ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫਟੜ ਹੋਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਸੁਰਕਮਰ' (ਰਤੀ ਚਟਾਨ) ਹੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੀ ਖੋਜ ਦਾ ਭੀ ਸਿੱਟਾ ਇਹੀ ਹੈ।

ਗੋਲੀ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਇਥੇ ਹੀ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਗਿਰ ਕੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੁਮੇਦਾਨ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਿੱਗਦਾ ਡਿੱਠਾ ਤਾਂ ਆਪ ਨੇ ਇੱਕਾ ਇੱਕ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਗੁਫਾ ਵੱਲ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਇਆ। ਅਜੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਘੋੜਾ ਕੁਝ ਕਦਮ ਹੀ ਅੱਗੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅੰਦਰੋਂ ਲੁੱਕੇ ਹੋਏ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਰ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਚਲਾਈਆਂ ਜੋ ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਲੱਗੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਵਾਰਾਂ ਨੇ ਝੱਟ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਗੁਫਾ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਦਰ ਲੁਕੇ ਹੋਏ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਲਿਆਏ ਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਡਕਰੇ-ਡਕਰੇ ਕਰ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਕਾਰਾ ਇਹ ਕਰ ਚੁੱਕੇ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਬਦਲਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਕਾਤਲਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਾਲ ਵੀ ਨਾ ਸੀ ਪੂਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਬੜੇ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਦੀਆਂ ਵਾਗਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਵੱਲ ਫੇਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਛੇਤੀ ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ। ਆਪ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਸਿੱਧੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ[1], ਪਰ ਬਾਹਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ

---

1. ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦੇਣਾ ਕਾਦਰਯਾਰ ਨੇ ਬੜੇ ਦਿਲ ਖਿਚਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

ਨਠ ਨਿਕਲ ਚਲ ਘੋੜਿਆ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਵਲ,
ਅਸਾਂ ਪਾਵਣਾ ਨਹੀਂ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫੇਰਾ ।
ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਏ ਕਹਿਰ ਕਲੇਰ ਵਾਲੀ,
ਘਾਇਲ ਹੋਇਆ ਏ ਅੱਜ ਸਵਾਰ ਤੇਰਾ।
ਮੇਰੇ ਬਾਂਕਿਆ ਛੈਲ ਛਬੀਲਿਆ ਓ,
ਹੈਂ ਤੂੰ ਸੈਆਂ ਮੈਦਾਨਾਂ ਦਾ ਯਾਰ ਮੇਰਾ।
ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਜੇ ਲੈ ਚਲੇਂ ਅੱਜ ਡੇਰੇ,
ਤੇਰਾ ਕਦੀ ਨਾ ਭੁਲਸੀ ਪਿਆਰ ਸ਼ੇਰਾ।

ਵਾ ਵਗਿਆ ਹਵਾ ਦੇ ਵਾਂਗ ਘੋੜਾ,
ਜਿਵੇਂ ਨਿਕਲਦਾ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਵਿਚੋਂ।
ਮਾਰ ਚੁੰਗੀਆਂ ਹਰਨ ਦੇ ਵਾਂਗ ਯਾਰੋ,
ਉਡ ਗਿਆ ਸੀ ਉਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ।
ਫ਼ੌਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ,
ਲੰਘ ਗਿਆ ਸੀ ਲਸ਼ਕਰ ਪਠਾਣ ਵਿਚੋਂ ।
ਕਾਦਰਯਾਰ ਹੇਠ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਬੈਠਾ,
ਐਧਰ ਨਿਕਲਦੀ ਸੀ ਪਈ ਜਾਨ ਵਿਚੋਂ। (ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਮਾ, ਸਫ਼ਾ ੨੦)

ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪ ਇੰਨੇ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦਿਆਂ ਹੀ ਆਪ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਘੋੜੇ ਤੋਂ ਹੇਠ ਉਤਾਰਿਆ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਫੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਫੁਹਾਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਹੂ ਧਾਰਾਂ ਵੱਗਦੀਆਂ ਡਿੱਠੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਹੇਠੋਂ ਮਿੱਟੀ ਨਿਕਲ ਗਈ।

ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਹੁਣ ਪਲੋ ਪਲ ਡਾਢੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਿਆਣੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸੇ ਵਕਤ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇੱਕ ਵਖ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੂੰ ਲਿਜਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਲਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸੇ ਵਕਤ ਆਪਣੇ ਫਟ ਬੰਨ੍ਹ ਨੂੰ ਬੁਲਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਫੱਟ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਤੇ ਹੁਣ ਲਹੂ ਭੀ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਰੁਕ ਗਿਆ, ਪਰ ਦਰਦ ਬਹੁਤ ਸਖ਼ਤ ਸੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਪਲੋ ਪਲ ਵੱਧਦੀ ਗਈ।

ਉਧਰ ਦੱਰੇ ਵਿੱਚ ਜਦ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਨਿਧਾਨ ਸਿੰਘ ਪੰਜ ਹੱਥੇ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ, ਤਾਂ ਮੁੜ ਬੜੀ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਇੱਥੇ ਐਸਾ ਲੋਹੇ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਖੜਕਿਆ ਕਿ ਜਿੱਧਰ ਤੱਕੋ ਲੋਥਾਂ ਹੀ ਲੋਥਾਂ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਇਹ ਲੜਾਈ ਸੂਰਜ ਦੇ ਲੋਪ ਹੋਣ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ, ਛੇਕੜ ਅਫ਼ਗਾਨ ਆਪਣੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੀ ਕੋਈ ਸੂਰਤ ਨਾ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਇਥੋਂ ਭੀ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਏ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਤੰਬੂ ਅਨਾਜ ਅਤੇ ਹਥਿਆਰਾਂ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ਤਹ ਦੇ ਧੌਂਸੇ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਵੱਲ ਪਰਤ ਆਇਆ, ਪਰ ਇੱਥੇ ਆ ਕੇ ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਤਿ ਪਿਆਰਾ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸਖ਼ਤ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫ਼ਤਹਯਾਬੀ ਦੀਆਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਉਦਾਸੀ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਗਈਆਂ ।

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ ਦਿਨ ਦੀ ਅੰਧਾਧੁੰਧ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੇ ਇੰਨਾ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਵਜੂਦ ਸ਼ਮਸ਼ੋਦੀਨ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧਾਉਣ ਦੇ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਪਰ ਮੁੜ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੀਆ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਉਮੈਦਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਜੰਗ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਹੀ ਅਪੂਰਨ ਰਹਿ ਗਈਆਂ, ਅਰਥਾਤ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਪੁਰ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਲੜਨ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਪਰਯੋਜਨ ਕੇਵਲ ਇਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਜੋ ਇੰਨੀਆਂ ਭਾਰੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰਨ ਲਈ ਆਈ ਸੀ ਉਸ ਤੋਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਚਾਇਆ ਜਾਏ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਹੀ ਝੰਡਾ ਉਸ 'ਤੇ ਝੁਲਦਾ ਰਹੇ । ਸੋ ਇਸ ਮਨੋਰਥ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹੋਈ ਸੀ।

ਮਿਚਨੀ ਅਤੇ ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ

ਅਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖਣੀ ਬਾਕੀ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਅਫ਼ਗਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਲਸ਼ਕਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਤੋਰਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਲਈ ਆਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਾਲ ਪਾਠਕ ਪੜ੍ਹ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਹਿੱਸਾ ਜਿਹੜਾ ਹਾਜੀਖ਼ਾਨ ਕਾਕੜ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਬਾਬਾ ਜਾਨ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੋ ਹਜ਼ਾਰ ਕਲਮੀ ਅਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਲਕਈਆ ਲਸ਼ਕਰ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਲਸ਼ਕਰ ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਿਚਨੀ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਪਰ ਧਾਵਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇੱਕ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਤਾਕਤ ਵੰਡੀ ਰਹੇਗੀ, ਦੂਜਾ ਜੇ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਰ ਧਾਵਾ ਕਰਨਾ ਬਹੁਤ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਏਗਾ, ਇਸ ਗ਼ਰਜ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਕਾਕੜ, ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਬਿਜੌੜ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਹੋਕੇ ਆਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੜੀ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਇੰਨ੍ਹਾ ਭਾਰੀ ਲਸ਼ਕਰ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ ਪਰ ਧਾਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਪਾਸ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਜਵਾਨ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਚੰਗੇ ਦੁਰੇਡੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਪਰ ਡੇਰਾ ਜਮਾਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਅਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸ ਗੱਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚੋਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹਰ ਵਕਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੱਸਣ ਲਈ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾਂ ਬੀਤ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਅੱਕ ਗਿਆ ਜਦ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਧਾਵੇ ਦੀਆਂ ਉਡੀਕਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਸ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਕਾਕੜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੜਾ ਸਵਾਦਲਾ ਖ਼ਤ ਲਿਖਿਆ ਜਿਸ ਤੋਂ ਖ਼ਾਲਸਈ ਸ਼ਾਨ ਚੋ ਚੋ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਆਪ ਨੇ ਲਿਖਿਆ :—"ਮੈਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਜੋ ਆਪ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਦੇ ਬੜੇ ਬਹਾਦਰ ਜੰਗੀ ਸਿਪਾਹਸਿਲਾਰ ਹੋ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਅਤੇ ਜਹਾਦੀ ਲਸ਼ਕਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨਾਲ ਜ਼ੋਰ ਅਜ਼ਮਾਈ ਕਰਨ ਲਈ ਆਏ ਹੋ। ਜੇ ਕਦੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੱਚ ਹੈ ਤਾਂ ਫਿਰ ਆਪ ਕਿਉਂ ਇਸ ਵਕਤ ਤੀਕ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠੇ ਹੋ ? ਮੇਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨਾਲ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜ਼ੋਰ ਅਜ਼ਮਾਈ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਸੋ ਹੁਣ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਉਤਰ ਆਓ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜੌਹਰ ਦੇਖੋ"।[1] ਇਸ ਬਾਰੇ ਮੈਸ਼ਨ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

1. ਜਰਨੀ ਇਨ ਬਿਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਮਿਸਟਰ ਮੈਸ਼ਨ, ਜਿ: ੩, ਸਫ਼ਾ ੩੨੬ ।

Haji Khan fond himself in command of five or six thousand men, including his own retainers, being attended by Mir Alam Khan of Bajor, Sadat Khan the Momand cheif and Saiyed Baba Jan to Peshutt in Konar, Procrastinating amongst the hills, Lehna Singh sent him a letter starting that report gave him credit for being a great warrior, if so, and he had come expressly as he avowed for kazzah (ghaza) (or to devote himself in the cause of religion.) Why keep under the shelter of the hills. The Sikhs recommended him to advance upon the plain where his object was likely to be attained.

(Journey in Baluchistan Afganistan and the Punjab by Masson Vol. II. P 389)

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਤਿ ਕਰੜੀ ਟਕੋਰ ਦਾ ਭੀ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਪਰ ਕੁਝ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਅਰਥਾਤ ਉਹ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਹੀ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਧਰ ਜਦ ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਮੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਨ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਖ਼ਤ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਫ਼ੌਜੀ ਮਦਦ ਛੇਤੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਮਾਂ ਸਾਡੇ ਲਈ ਬੜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੇ ਦਰਿਆ ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਜਾਓ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕਿਲ੍ਹਾ ਛੇਤੀ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਲਈਏ। ਪਰ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਦਿਲ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਇੰਨਾ ਦਬਦਬਾ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਬਾਵਜੂਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਤੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੇ ਭੀ ਉਹ ਲੜਨ ਵਿੱਚ ਟਾਲਮਟੋਲ ਹੀ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਨੇ ਇਸ ਖ਼ਤ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਕਿਲ੍ਹਾਦਾਰ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ ਨੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪੱਤਣ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਭਾਰੀ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਕੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਰੋਕੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਮੌਕਾ ਮਿਲਿਆ ਆਪਣਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਪੂਰਾ ਕਰਾਂਗੇ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਕਤ ਟਪਾਈ ਕਰਦਿਆਂ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਐਵੇਂ ਬਿਤਾ ਦਿੱਤੇ। ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਹੁਣ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਚਿੰਤਾ ਲੱਗ ਗਈ ਕਿ ਇਤਨਾ ਭਾਰੀ ਖ਼ਰਚ ਸ਼ਾਹੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਦਾ ਕਰਕੇ ਜੇ ਕਦੇ ਇੱਥੇ ਇੱਕ ਲੜਾਈ ਕੀਤੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਬੇਪਤੀ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਜਾਨ ਦੇ ਜਾਣ ਦਾ ਭੀ ਭਾਰੀ ਖ਼ਤਰਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਖ਼ਤਰੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਛੇਕੜ ਇਹ ਇੱਕ ਰਾਤ ਘੋਰ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ ਆ ਛਪੋਲ ਮਾਰਿਆ। ਅੱਗੋ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤਿਆਰ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹੀ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ

ਤੋਪਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਹ ਆਉਭਗਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛੱਕੇ ਛੁਡਾ ਦਿੱਤੇ। ਆਏ ਸਨ ਸੁਰਖ਼ਰੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨੇ ਨੂੰ, ਉਲਟੇ ਕਲੰਕੀ ਹੋ ਮੁੜੇ। ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਦਾਨ ਖਾਲੀ ਛੱਡ ਕੇ ਗੰਦਾਬ ਘਾਟੀ ਵਿੱਚ ਆ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ। ਇਥੋਂ ਇੱਕ ਬੜੀ ਅਸਚਰਜ ਫ਼ਰਜ਼ੀ ਰੀਪੋਰਟ ਤਿਆਰ ਕਰ ਕੇ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤੀ, ਜਿਹੜੀ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਮਨੋਕਲਪਤ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਸੀ :—'ਇਸ ਜਾਨ-ਨਿਸਾਰ ਨੇ ਸਣੇ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕਾਫ਼ਰਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਪਰ ਬੜਾ ਕਰੜਾ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਬਾਗ਼ੀ ਭਾਈ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਵੰਡ ਕੇ ਮੇਰੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿਚੋਂ ਬਿਜੋੜੀ, ਕੁਨੜੀ ਤੇ ਯੂਸਫਜ਼ਈਆਂ ਦੇ ਖਵਾਨੀਨਾਂ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾਕੇ (ਭਰਮਾਕੇ) ਮੇਰੇ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡਰਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ'[1]। ਚੂੰਕਿ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਇਧਰ ਬਹੁਤ ਵਧੀਕ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਲਾਚਾਰ ਸ਼ਆਦਤ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤ ਆਇਆ[2]।

ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਲੀਆ ਦਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਿਚਨੀ ਤੇ ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਤੇ ਗ਼ਾਜ਼ੀਆਂ ਤੋਂ ਬੜੀ ਜਵਾਂਮਰਦੀ ਨਾਲ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਫ਼ਤਹਯਾਬੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਐਸੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅਤਿ ਉੱਚਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਜਾਗੀਰ ਬਖ਼ਸ਼ੀ।

ਖ਼ਿਤਾਬ ਇਹ ਸੀ :—ਉਜਲ ਦੀਦਾਰ, ਨਿਰਮਲ ਬੁੱਧਿ, ਸਰਦਾਰ ਬਾਵਕਾਰ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਬਹਾਦਰ[3]।

ਸ਼ਹੀਦੀ

ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਲੱਗੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੀ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਇਥੇ ਆਪ ਦੇ ਫੱਟ ਬੱਧੇ ਗਏ, ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਣ ਤੀਕ ਆਪ ਦੇ ਫੱਟਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੰਨਾ ਵਧੇਰਾ ਲਹੂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਆਪ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਆਪ ਦੀ ਹਾਲਤ ਕਾਫ਼ੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਚਿਤ ਚੇਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਤੋਂ ਭੀ ਪਿਆਰਾ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਅੱਜ ਹੀ ਸਦਾ ਦਾ

1. ਮਿਸਟਰ ਮੈਸ਼ਨ ਜਿ: ੩, ਸਫ਼ਾ ੬੯੦।
2. ਸਾਡੇ ਕਈ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਖੋਜ ਦੇ ਜਮਰੌਦ ਦੀ ਇਸੇ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨਾਲ ਬੜੇ ਭਾਰੀ ਸੰਗਰਾਮ ਕਰਨੇ ਲਿਖੇ ਹਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਲਪਤ ਹਨ। ਦੇਖੋ ਮੈਸ਼ਨ, ਕਨਿੰਘਮ, ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਅਤੇ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼।
3. ਰਈਸਾਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ, ਸਫ਼ਾ ੧੭।

ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਜਾਏਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਕਈ ਵਾਰੀ ਫਟੜ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਨਾਲ ਆਪ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵੇਂ ਨਰੋਏ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਰਹੇ। ਦੂਜਾ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਵਿੱਚ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰ ਵਾਲੀ ਗਰਜ ਅਤੇ ਦਬਦਬੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਕਾਇਮ ਸੀ। ਹੁਣ ਫੱਟਾਂ ਤੋਂ ਖ਼ੂਨ ਦਾ ਆਉਣਾ ਭੀ ਕੁਝ ਘੱਟ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਦਰਦ ਦੀ ਖੇਚਲ ਪਲੋਪਲੀ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਜੋ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਦੌੜ ਭੱਜ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕੁਝ ਭੈਭੀਤ ਜਿਹੇ ਹੋ ਗਏ।

ਹੁਣ ਸੂਰਜ ਲਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਲੱਖ ਲੱਖ ਸ਼ੁਕਰ ਕੀਤਾ ਜੋ ਮਸਾਂ ਮਸਾਂ ਹਨੇਰੀ ਰਾਤ ਆਈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਪਰਤ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਲਸ਼ਕਰ ਰਾਤੋ-ਰਾਤ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਢਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ।

ਇਧਰ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਵੈਰੀ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਸਣੇ ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕੈਂਪ (ਨਿਵਾਸ ਅਸਥਾਨ) ਵਿੱਚ ਪਰਤ ਆਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਜਿਹੜਾ ਭੀ ਸੁਣਦਾ ਸੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਇਹ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਪਲੰਘ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਆਉਣ ਲਈ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਬਹੁਤ ਭੀੜ ਭਾੜ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ। ਹਾਂ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਜਮੈਂਟਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਾਗੇ ਦੇਖ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ :—

"ਮੈਂ ਆਪ ਸਾਰਿਆਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਜ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਨੂੰ ਵੈਰੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਅਤੇ ਫ਼ਤਹਯਾਬੀ ਲਈ ਵਧਾਈ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਧੇ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਠਨ ਤੋਂ ਕਠਨ ਔਕੜਾਂ ਵਿੱਚ ਪੈਣ ਤੋਂ ਕਦੇ ਭੀ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਅੰਤਰਆਤਮੇਂ ਕੁਝ ਮਾਲੂਮ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਉਸ ਸਫ਼ਰ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰਤਕੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਆਇਆ; ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਇਹ ਦੇਖਕੇ ਅਨੰਤ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਈ ਫ਼ਤਹ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲਾ ਰਹੇ ਹੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ਾਂਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਕੰਬਦੇ ਸਨ। ਅੱਜ ਆਪ ਨੇ ਉਸੇ ਰਣ-ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਤਹ ਪਾਈ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵਡੇਰਿਆਂ, ਹੂੰਦਿਆਂ, ਹਿੰਦੂ ਪਤ ਰਾਜਾ ਜੈਪਾਲ ਪਰ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਫ਼ਤਹ ਪਾ ਕੇ ਨਾ ਕੇਵਲ ਉਸ ਤੋਂ ਹਿੰਦ ਦਾ ਰਾਜ ਭਾਗ ਹੀ ਖੋਹ ਲਿਆ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੱਤ ਅਤੇ

ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਨਾਮੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਾਰਨ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਮ੍ਰਿਤਯੂ ਦੇਹ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਬਾਰੇ ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਇਹ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸੇ ਹੀਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦ ਕਾਫ਼ੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਜਾਏ ਤਾਂ ਚੁੱਪਚਾਪ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਦਿਖਲਾਵੇ ਦੇ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਸੋ ਇਸ ਫ਼ੈਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਾਰਾ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ! ਜਦ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਬੀਤ ਗਈ ਤੇ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਨੇਰਾ ਹੀ ਹਨੇਰਾ ਪਸਰ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਨੁਕਰ ਵੱਲ ਕਨਾਤਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ—ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਉੱਚੀ ਸ਼ਾਨ ਤੇ ਸ਼ੌਕਤ ਵਾਲੇ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦਾ—ਅੰਤਮ ਸੰਸਕਾਰ ਬੜੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਤਕ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਮਦਦ ਇਥੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਉਸ ਵਕਤ ਤੀਕ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਕਨਾਤਾਂ ਪਰ ਪਹਿਰਾ ਲਗਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਆਪ ਦੀ ਬਿਭੂਤੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਫੁੱਲ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਪਰਾਵਰ ਦੇ ਮੰਗਣ ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ । ਬਾਈ ਦੇ ਅੰਗੀਠੇ ਪਰ ਇੱਕ ਸਮਾਧ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਜੋ ਅੱਜ ਤੀਕ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਸ ਸਮਾਧ ਨੂੰ ਸੰਨ ੧੯੦੨ ਈ: ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਗੱਜੂ ਮਲ ਜੀ ਕਪੂਰ ਠੇਕੇਦਾਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸ਼ਕਲ ਪਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਉੱਚਾ ਬਣਵਾਇਆ, ਜਿਸ ਪਰ ਸ਼ਿਲਾਲੇਖ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ, ਗੁਰਮੁੱਖੀ ਅਤੇ ਉਰਦੂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਵਾ ਕੇ ਲਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

Tomb of the Sikh General Hari Singh Nalwa
Cremated 30th April 1837 Commemorated by
Baba Gajjan Mal Kapur of Peshawar,
September 1902
ਸਮਾਧ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ

ਇਸ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਮਾਧ ਦੇ ਲਾਗੇ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਣਵਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਰਬਾਹ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਤਲਬ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤੀ ਗਈ[1] ।

ਦੂਜੀ ਸਮਾਧ ਸਰਦਾਰਨੀ ਦੇਸਾਂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਬਿਭੂਤੀ ਪਰ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਦੇ ਉਸ ਕਮਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਣਵਾਈ

1. ਸੰਨ ੧੯੪੯ ਈ: ਵਿਚ ਜਦ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਪਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਗਵਰਨਮਿੰਟ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਤਦ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਦੀ ਤਲਬ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਮਿਲ ਰਹੀ ਹੈ।

ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰਨੀ ਜੀ ਆਪ ਰਹਿੰਦੇ ਸੀ, ਤਾਂਕਿ ਉਠਦਿਆਂ ਬੈਠਦਿਆਂ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਣ ਪ੍ਰਿਯ ਪਤੀ ਜੀ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹਰ ਵਕਤ ਕਰਦੀ ਰਹੇ[1] ।

ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਮੇਂਵਾਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਯੋਗ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਹਰ ਆਮ ਨਾ ਫੈਲਾਈ ਜਾਏ, ਸੋ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਤੀਕ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਇੱਥੇ ਨਾ ਸੀ ਪਹੁੰਚ ਗਈ, ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਸੀ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨਲੂਆ ਸਰਦਾਰ ਸਦਾ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਦੇ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਹ ਲੜਾਈ ਕਿਸ ਜਿੱਤੀ ?

ਜਮਰੌਦ ਦੀ ਇਸ ਫ਼ਤਹ ਬਾਰੇ ਕਈ ਕੁ ਲੇਖਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਾਤੀ ਗ਼ਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਸਾਫ਼ ਗੱਲ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਸਫਲਤਾ ਨੂੰ ਅਪੂਰਣ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਆਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜਚੋਲ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਪਰ ਪਰਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸੌਖਾ ਹੀ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ। ਆਓ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ। ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਵਾਲੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਨੇ, ਇਹ ਲੜਾਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਆਰੰਭੀ ਸੀ :—

(੧) ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿਚੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਉਥੇ ਆਪਣੀ ਫ਼ੌਜ ਰੱਖਣੀ।

(੨) ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਿਚਨੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ ਦੇ ਬਣਨ ਨਾਲ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਰਸਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਰਸਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁਡਾਉਣਾ ।

(੩) ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ।

(੪) ਇਲਾਕਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ, ਬਿਜਾਵੜ ਅਤੇ ਸੁਵਾਤ ਦੇ ਰਈਸਾਂ ਤੇ ਖ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਸਦਾ ਲਈ ਮਿਲਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਐਸੀ ਲੰਮੀ ਸੋਰਸ਼ ਖੜੀ ਕਰਨੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅੱਕ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਟਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਚਲਾ ਜਾਏ।

(੫) ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮੁਖੀਆ ਨੂੰ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਖਾਸ ਹੁਕਮ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਜੰਗੀ ਸਮਾਨ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ । ਇਹ ਲੜਾਈ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

1. ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਇਹ ਸਮਾਧ ਲੇਖਕ ਨੇ ਦੇਖੀ ਹੈ। ਇਹ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਤੋਂ ੧੨ ਕਦਮ ਦੀ ਵਿਥ ਪਰ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲੋਂ ੧੦ ਪੌੜੀਆਂ ਉੱਚੀਆ ਪਰ ਇੱਕ ਥੜ੍ਹੇ ਦੇ ਉੱਪਰ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਥਰ ੧੬ ਫੁਟ ਉੱਚਾ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਗੁੰਬਜ ਹੈ। ਗੁੰਬਜ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਸਮਾਧ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਪਰਕਰਮਾ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਮਾਰਤ ਚੂਨੇਗਚ ਦੀ ਪੁਖਤਾ ਤੇ ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ ਹੈ।

ਹੁਣ ਵਿਚਾਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਕਦੇ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਪੰਜਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਭੀ ਸਫਲਤਾ ਹੋਈ ਤਦ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੰਨਣਾ ਪਏਗਾ ਕਿ ਠੀਕ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਜਿੱਤ ਹੋਈ, ਪਰ ਜੇ ਕਦੇ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਮੰਨਣ ਲਈ ਵਧੇਰੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ।

(੧) ਕੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ ਵਿਚੋਂ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਈ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ?

ਉੱਤਰ—ਨਹੀਂ ।

(੨) ਕੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਮਿਚਨੀ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਤਬਾਹ ਕਰ ਸਕੇ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੇ ਰਸਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਏ ?

ਉੱਤਰ—ਨਹੀਂ ।

(੩) ਕੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਿਆ ?

ਉੱਤਰ—ਨਹੀਂ, ਉਲਟਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵਧੇਰਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(੪) ਕੀ ਇਲਾਕਾ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਆਦਿ ਦੇ ਖ਼ਾਨਾਂ ਤੇ ਰਈਸਾਂ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਰੱਖ ਸਕੇ ?

ਉੱਤਰ—ਨਹੀਂ ।

ਇਸ ਦੀ ਤਾਈਦ ਵਿੱਚ ਹਾਜੀ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਰਿਪੋਟ—ਜੋ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਵਿੱਚ ਪਿੱਛੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ—ਪੜ੍ਹੋ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਫ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਖ਼ਾਨ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਅੱਡਰੇ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਏ ਹਨ[1] ।

(੫) ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਜੰਗੀ ਸਾਮਾਨ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਲਟਾ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਤੋਪਾਂ, ੨੫੦੦ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਤਲਵਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਤੰਬੂ ਤੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨੇ ਜੰਗ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖੋਹ ਕੇ ਉਸ ਪਰ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ।

ਉੱਪਰ ਲਿਖੀਆਂ ਪੰਜਾਂ ਗਰਜਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਸਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਕਿਆਤਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਆਇਆ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੀ ਜਿੱਤ ਹੋਈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ਤਹਯਾਬ ਰਿਹਾ, ਇਹ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਮੰਨਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਹੋਈ।

1. ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਅਸਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਰ

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸਿੱਧੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੇਜੀ ਸੀ। ਇਹ ਹਲਕਾਰਾ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਥਕੀਆਂ ਸਾਂਢਨੀਆਂ ਬਦਲ ਕੇ ਸੱਜਰ ਸਾਹ ਲੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਤ ਦਿਨ ਕੂਚ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਤੀਜੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖਲੀਤਾ ਹਜ਼ੂਰੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਦੇ ਹੱਥ ਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਨੇ ਜਦ ਇਹ ਹਿਰਦੇ ਵੇਧਕ ਖ਼ਬਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਈ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਬੇ-ਅਖ਼ਤਿਆਰ 'ਆਹ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵ ਦੇ ਉਲਟ ਇੰਨਾ ਕਲੇਸ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਭੀ ਆਪ ਨੇ ਐਸਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ। ਆਵਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨਿਕਲ ਰਹੀ, ਪਰ ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਦਰਦ ਜਲਧਾਰਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਰਸਤੇ ਛੰਮ-ਛੰਮ ਬਾਹਰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਿੰਨੇ ਦਰਬਾਰੀ ਆਪ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਸਨ ਸਾਰੇ ਵਿਰਾਗ ਰੂਪ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਭ ਪਰ ਚੁੱਪ-ਚਾਂ ਛਾ ਗਈ। ਛੇਕੜ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਮੁਖੜਾ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਆਖਿਆ—"ਅੱਜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਭਾਰੀ ਬੁਰਜ ਢਹਿ ਪਿਆ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਬਹਾਦਰ ਤੇ ਸੁਘੜ ਸਿਆਣੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਛੋੜਾ ਮੇਰੇ ਲਈ ਅਸਹਿ ਹੈ।" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਿਸੇ ਇੰਨਾ ਮਾਯੂਸ ਨਾ ਸੀ ਦੇਖਿਆ। ਆਪ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਸੂਰਮੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਸੱਲ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਡਾਢਾ ਫੱਟੜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਹਾਲ ਬਾਬਤ ਪੁਛਿਆ ਤਾਂ ਇਸਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਖ਼ਤ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਰੌਲੇ ਗੌਲੇ ਬਾਰੇ ਪਰਸੋਂ ਪੁੱਜੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਪਰ ਉਸੇ ਵਕਤ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਕੂਚ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਹਜ਼ੂਰ ਜੀ ਨੂੰ ਕੌਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੇ ਥਕੇਵੇਂ ਅਤੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਦੈਗੀ ਆਦਿ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤੇ ਰੁਝੇਵੇਂ ਵਿੱਚ ਦੇਖ ਕੇ ਰਿਪੋਟ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ ਦਾ ਦਾਸ ਹੌਂਸਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਇਹ ਦੇਰੀ ਯੋਗ ਸਮੇਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿੱਚ ਹੋਈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਸੁਣਨ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਜੀ ਨੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਪਰ ਬੜੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੇ ਸਭ ਕੰਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੇ ਲਈ ਪੇਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਤੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਤੁਹਾਡੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਰੋਕੀ ਰੱਖਣ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਦਿਲੀ ਰੰਜ ਹੈ[1] ।

1. ਇਕ ਅੱਧ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਸ ਮੌਕੇ ਪਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿੱਚ ਗੜਵਾ ਮਾਰਿਆ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਤਾਈਦ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕੀ। ਦੂਜਾ ਇਹ ਕੰਮ ਕੋਈ ਮਾਕੂਲ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉੱਚੀ ਸਭਿੱਅਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਭੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਸਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਸਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਬੜੇ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਉੱਠੇ ਅਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਜ਼ਿੰਮੇਂਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰ ਦੇਵੇ, ਅਸੀਂ ਆਪ ਭੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ, ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ, ਰਾਮ ਨਗਰ, ਜੇਹਲਮ ਆਦਿ ਸਭ ਛਾਉਣੀਆਂ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਫ਼ਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਹਰ ਇੱਕ ਸਰਦਾਰ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰੀ ਫ਼ੌਜ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪੁੱਜੇ, ਇਸ ਲਈ ਇੱਕ ਮੰਜ਼ਲ ਦੀ ਥਾਂ ਦੋ ਅਤੇ ਦੋ ਦੀ ਥਾਂ ਚਾਰ ਮੰਜਲਾਂ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਕੂਚ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵਾਹੋ-ਦਾਹੀ ਵਹੀਰਾਂ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈਆਂ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਫ਼ੌਜ ਜਿਹੜੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚੀ ਉਹ ਰਾਮ ਨਗਰ ਦੀ ਛਾਵਣੀ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ, ਇਹ ੨੨੦ ਮੀਲ ਦਾ ਫਾਸਲਾ ਛੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਤਹਿ ਕਰਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ[1]।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਸੇ ਦਿਨ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਕੂਚ ਕਰਕੇ ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਰੋਹਤਾਸ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਪਰਬੰਧ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਵਧੇਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਅਜੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਬਰਾਂ ਪਹੁੰਚੀਆਂ ਕਿ ਅਫ਼ਗਾਨ ਤਾਂ ਕਦ ਦੇਂ ਮੈਦਾਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਹੱਥ ਛੱਡ ਕੇ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ।

ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਪੁਰ ਵਿਚਾਰ

ਮੌਜੂਦਾ ਅਮਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਾਡੇ ਇੱਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਵੀਰ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਬਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿਆਣਪ, ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਮੁਦੱਬਰੀ ਦੀ ਨਿਖੇਧੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਖੋਜ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸ ਪਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਭਾਗ ਹੈ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਜੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਨੌ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਵਿਚਾਰ ਵਧੇਰੀ ਸਣ ਵੇਰਵੇ ਹੋ ਸਕੇਗੀ :—

(੧) ਕੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸੀ ?

(੨) ਕੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਲਈ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਨੂੰ ਹਦਬੰਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਠੀਕ ਸੀ ਯਾ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਦੇ ਪਹਾੜ ?

(੩) ਮਾਇਕੀ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਦੋਹਾਂ ਬੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ ?

(੪) ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਧਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਬੰਨਿਆਂ ਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਪੱਕਾ ਸੀ ?

(੫) ਕੀ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਟਕ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਸੀ ?

(੬) ਕੀ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਕਿਸੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨੀ ਵਧੇਰੀ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ?

(੭) ਕੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ?

---

1. ਘਨੱਯਾ ਲਾਲ।

(੮) ਕੀ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ੪੦੦੦ ਰੁਪਿਆ ਸਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ?

(੯) ਕੀ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਫੋਕੀ ਵਡਿਆਈ ਸੀ? ਆਓ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਪਰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ।

ਵਿਚਾਰ

(੧) ਕੀ ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸੀ ?

ਉੱਤਰ—ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਬਾਰੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕਦੀ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਫ਼ੌਜ ਪੰਜਾਬ ਪਰ ਹਮਲਾਵਰ ਹੋਈ ਤੇ ਉਹ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਆਦਿ ਤੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਤਾਂ ਉਸ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੁੱਟ ਤੋਂ ਠੱਲ੍ਹ ਪਾਣਾ ਅਨਹੋਣੀ ਗੱਲ ਸਾਬਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਜੇ ਕਦੇ ਬਹੁਤਾ ਪੁਰਾਣਾ ਸਮਾਂ ਛੱਡ ਦੇਈਏ ਤਦ ਭੀ ਸਕੰਦਰ ਦੇ ਹੱਲੇ ਦੇ ਸਮੇਂ (੩੨੬) ਸਾਲ ਮਸੀਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਹਾਨ ਦੇ ਅਗਲੇ ਧਾਵੇ (੧੭੯੭-੯੮ ਈ:) ਅਰਥਾਤ ੨੧੦੦ ਇੱਕੀ ਸੌ ਸਾਲ ਇਹ ਸਿਲਸਿਲਾ ਜਾਰੀ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਧਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ।

(੨) ਕੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਲਈ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਨੂੰ ਹਦਬੰਨਾ ਬਣਾਉਣਾ ਠੀਕ ਸੀ ਯਾ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਦੇ ਪਹਾੜ ?

ਉੱਤਰ—ਜੇ ਕਦੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਦੇ ਪਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਟਕ ਦਾ ਖੱਬਾ ਪੂਰਬੀ ਕਿਨਾਰਾ ਬੰਨਾ ਕਾਇਮ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਬੰਨਾ ਦਰਬੰਦ ਤੋਂ ਆਰੰਭ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਕਾਰਪੁਰ ਤੀਕ ਲਗਭਗ ੭੦੦ ਮੀਲ ਲੰਬਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਉਸ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲੋਂ ਕਈ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਲੋੜ ਪੈਣੀ ਸੀ ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਦੱਰਾ ਖ਼ੈਬਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸੀ। ਅਟਕ ਦੇ ਲੰਬੇ ਬੰਨੇ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਕੁੱਲ ਖ਼ਰਚ ਦਾ ਭਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਪਰ ਪੈਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜੀ ਖ਼ਰਚ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭਾਗ ਦੇ ਲਗਭਗ ਇਸੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਪੂਰਾ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਬਾਕੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹਾ ਭਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਪਰ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

(੩) ਮਾਇਕੀ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਦੋਹਾਂ ਬੰਨਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ ?

ਉੱਤਰ—ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਨੂੰ ਬੰਨਾ ਰੱਖਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਆਮਦਨ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੱਧਣੀ, ਸਗੋਂ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਰਕਮ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਖਜ਼ਾਨੇ ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਲੈਣ ਨਾਲ ੧੫੫੦੬੩੦ ਰੁਪਿਆ ਮਾਲੀਆ, ਚੁੰਗੀ, ਮੋਹਰਨਾ ਆਦਿ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਜੋ

ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਆਮਦਨੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਸੀ; ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵਾਧਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਥੇ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤ ਗਈ ਸੀ, ਇਸੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰੱਖ ਕੇ ਗਵਰਮੈਂਟ ਔਫ਼ ਇੰਡੀਆ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਦੇ ਖਰਚ ਲਈ ਮੰਟਰਲੂ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਇੱਕ ਕਰੋੜ ੧੦੦੦੦੦੦੦ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਸਬਵਰਸ਼ਨ (Subvertion) ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਲਾਭ ਹੋਰਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਾਲੀ ਨੁਕਤਾਏ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਵੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਮਿਲਾਉਣਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਸੀ।

(੪) ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਠਾਣਾਂ ਤੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਦੇ ਧਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਦੋਨਾਂ ਬੰਨਿਆਂ ਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਪੱਕਾ ਸੀ?

ਉੱਤਰ—ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਪਰ ਅੰਕ ਨੰ: ੧ ਵਿਚ ਵਿਚਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ।

(੫) ਕੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਅਟਕ ਪਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਸੀ?

ਉੱਤਰ—ਸਾਡੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਲੂਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਕਸੂਰ, ਝੰਗ, ਮੁਲਤਾਨ, ਸ਼ਾਹਪੁਰ ਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਉਣ ਲਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਕਈ ਨਿਤਾਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਇਹੋ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਸਲਾਮੀ ਸੂਬੇ ਹਨ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨਾਲ ਪੀੜ੍ਹੀਓ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦਾ ਵੈਰ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇਗਾ, ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਬਾਹੂਬਲ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਦੇ ਢੰਗ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸੂਰਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਸੂਬੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਤਮ ਪਲ ਤੀਕ ਬੜੇ ਅਮਨ ਚੈਨ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿੱਚ ਰਹੇ । ਨਫ਼ਰਤ ਸਦਾ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਲਈ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ; ਤਕੜੇ ਤੇ ਜੀਵਤ ਕੌਮਾਂ ਲਈ ਨਫ਼ਰਤ ਦੀ ਥਾਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਮੱਲ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨੀ ਜ਼ਹਿਨੀਅਤ ਤੋਂ ਜਿਹੜੇ ਜਾਣੂ ਹਨ ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਲਈ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਜਿਹਾ ਵੈਰੀ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪਰ ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਲਈ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਜਿਹਾ ਮਿਤਰ ਮਿਲਣਾ ਵੀ ਕਠਿਨ ਹੈ। ਮਲੂਮ ਰਹੇ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਸਮੇਂ ਪਠਾਣਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਨਫ਼ਰਤ ਉੱਡ ਗਈ। ਇਸ ਦਾ ਜੀਊਂਦਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਸੰਗ੍ਰਾਮਾਂ ਵਿਚ ਸਰਹੱਦ ਦੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਖ਼ਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅਰਬਾਬਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਧੜੇ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਉੱਨੇ ਹੀ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਲੜ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰੀਆਂ ਸਨ ਜਿੰਨੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਂਵਾਰ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਨ ਮੌਜ਼ਾ ਅਸਮਾਹੀਲਾ; ਜੋ ਤੁਰਲਾਂਦੀ (ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ) ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸਣੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਸੌ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਸਿਖਾਂ ਵਲੋਂ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿਚ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ[1]।

1. ਕਰਨਲ ਮੈਸੀ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਬਿਲੋ ਏ ਜਰਨਲ ਰੀਪੋਰਟ ਆਫ਼ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਵਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇਹਕਾਲੇ ਬਾਲਾ ਕਲੀਲ ਮੁਹੰਮਦ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਅਰਬਾਬ, ੩੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੭ ਈ: ਦੀ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਵੱਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ, ਸਣੇ ੫੦੦ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੇ ਮਾਲਕ ਤੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਕੇ ਮੈਦਾਨ-ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਸੀ[1] ।

ਸੋ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੀ ਨਫ਼ਰਤ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੂਬਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰੱਖਣਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਸੀ, ਉੱਕਾ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਾਕਤ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੰਜ ਇਸਲਾਮੀ ਵੱਡੇ ਸੂਬੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਪੂਰਨ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ ਵਿੱਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਠੀਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਭੀ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਰੱਖਣ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰੱਥ ਸੀ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਇਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਐਸੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਇਆ ਕਿ ਉਸਦੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਚਲਾਣੇ ਦੇ ਬਾਅਦ ਵੀ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਈਸਵੀ ਤੱਕ ਇਹ ਬਰਾਬਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਕਬਜ਼ੇ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾ।

(੬) ਕੀ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਪਰ ਕਿਸੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨੀ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ ?

ਉੱਤਰ—ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਸੰਨ ੧੮੧੮ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਦੇ ਖਟਕਾਂ, ਯੂਸਫਜ਼ਈਆਂ ਤੇ ਬਾਰਕਜ਼ਈਆਂ ਨਾਲ ਕਾਫ਼ੀ ਜ਼ੋਰ ਅਜ਼ਮਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ੨੦ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੧੮ ਨੂੰ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜਸੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੇਠ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦ ਜਹਾਨਦਾਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਲੋਂ ਬਾਜ਼ਗੁਜ਼ਾਰ ਥਾਪਿਆ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਜੇ ਪੂਰਾ ਡੇਢ ਮਹੀਨਾ ਵੀ ਨਾ ਸੀ ਬੀਤਿਆ ਕਿ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਭਾਰੀ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪੁਰ ਆ ਪਏ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਆਮ ਸੋਰਸ਼ ਖਿਲਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਇਸ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਬਹਾਦਰ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਗ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ੧੨੦੦੦ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਭੇਜਿਆ[2] । ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਤਪਦੇ ਰਹੇ, ਛੇਕੜ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਦਮੋਦਰ ਮੱਲ ਤੇ ਹਾਫ਼ਿਜ਼ ਰੁਹੇਲੇ ਨੂੰ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ੨੦੦੦੦੦ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਬਾਜਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੇਣ ਦਾ ਅਹਿਦ ਨਾਮਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵੱਲੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਇਹ ਗੱਲ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਲਿਖਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ ੧੮੧੮ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੮੩੪ ਈਸਵੀ ਤੀਕ ਇਹਨਾਂ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਭਾਗਾਂ

1. ਕਰਨਲ ਮੈਸੀ ।
2. ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਸਫ਼ਾ ੪੧੬ ।

ਵਾਲਾ ਸਾਲ ਐਸਾ ਆਇਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਾਜ਼ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਦੀ ਰਕਮ ਤਾਰੀ ਹੋਵੇ[1] । ਨਾ ਸਿਰਫ ਇਹ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਹਿਦਨਾਮਿਆਂ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰਦੇ, ਸਗੋਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਦਾ ਗੋਂਦਾਂ ਗੁੰਦਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹਨਾਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਲੜਨੀਆਂ ਪਈਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿਚ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਇਆਂ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਕੀਮਤੀ ਜਾਨਾਂ ਭੀ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਈਆਂ।

ਸੰਨ ੧੮੨੩ ਵਿੱਚ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ੭੦੦੦੦ ਲਸ਼ਕਰ ਨਾਲ ਨੁਸ਼ਹਿਰੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ੧੦੦੦੦ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨ ਤੇ ੧੨੪੦ ਸਿੱਖ ਸਣੇ ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ। ਸੰਨ ੧੮੨੭ ਵਿੱਚ ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਪਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ੧੫੦੦੦੦[2] ਮੁਜਾਹਦੀਨਾਂ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਬੜੀ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਵੀਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਫ਼ਤਹ ਪਾਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲਗਪਗ ੧੫੦੦੦ (ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ) ਗਾਜ਼ੀ ਤੇ ੮੦੦ ਸਿੰਘ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ੇਰ ਦਿਲ ਸਰਦਾਰ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਆਪਣੇ ਬਹਾਦਰ ਪਿਤਾ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਰਲੋਕ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ।

ਸੰਨ ੧੮੨੮ ਵਿਚ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਮਸੇਂ ਕਿਤੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋਈ ।

ਸੰਨ ੧੮੨੯ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਬਾਜ਼ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੋਂ ਬਾਗ਼ੀ ਹੋ ਕੇ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਜਾ ਰਲੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਬਾਜ਼ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਮੰਨ ਲਈ[3] ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਨ ੧੮੩੦ ਈ: ਵਿੱਚ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਰੌਲੇ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਸੰਨ ੧੮੩੧ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਖੜੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ; ਇਸ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਲਈ ੧੦੦੦੦ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਲਕੇ ਸੱਯਦ ਸਾਹਿਬ ਪਰ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ। ਬਾਲਾਕੋਟ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਖ਼ੂਨਖਾਰ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਸਾਹਿਬ ਸਣੇ ਨਾਇਬੁਲ ਸਲਤਨਤ ਮੌਲਾਨਾ ਇਸਮਾਈਲ ਤੇ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਜੈਹਦੀਨਾਂ ਦੇ ਕਤਲ ਹੋਏ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਕਾਫੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸੰਨ ੧੮੩੨ ਈ: ਅਤੇ ੧੮੩੩ ਈ: ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਪਈਆਂ । ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਲਾਕਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਹਨਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੁਕਮਰਾਨਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਕਰਨ

1. ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਸਫ਼ਾ ੬੭ ।
2. ਸਰ ਅਲੈਗਜ਼ਿੰਡਰ ਬਾਰਨਸ, ਜਿ: ੨, ਸਫ਼ਾ ੭੩ ।
3. ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਗਜ਼ਟੀਅਰ, ਸਫ਼ਾ ੬੭ ।

ਦਾ ਪੂਰੇ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਆਨੇ ਦੇ ਪਰਤਾਵੇ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਲਗਪਗ ਸੋਲ੍ਹਾਂ ਹੀ ਵਾਰੀ ਸਰਹੱਦ ਪੁਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਲਾਮਬੰਦੀ ਕਰਨੀ ਪਈ, ਜਿਸ ਪਰ ਬਹੁਤ ਬੜੇ ਮਾਲੀ ਖ਼ਰਚ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹਜ਼ਾਰਾ ਰੱਬ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਿਅਰਥ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਜ਼ ਰੋਜ਼ ਦੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬਿਆ ਅਤੇ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਿਆਂ ਦੇ ਅਜਾਈਂ ਖ਼ਰਚਾਂ ਤੋਂ ਸਦਾ ਲਈ ਛੁੱਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਛੇਕੜ ਇਕੋ ਇਹ ਰਾਹ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਅਤਿ ਮੁਦੱਬਰਾਨਾ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਭਰਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਪਰਤੱਖ ਸਬੂਤ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸੰਨ ੧੮੩੪ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਈ: ਤਕ, ਜਦ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪੁਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ, ਕੇਵਲ ਦੋ ਵਾਰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪੁਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਪਰ ਮਿਲਾ ਦੇਣ ਨੇ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਐਸਾ ਮਾਯੂਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੈਦਾਂ ਦੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਦਾ ਲਈ ਲੱਕ ਟੁੱਟ ਗਏ।

(੭) ਕੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ?

ਉੱਤਰ—ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਸੀਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਏਜੰਟ ਦੀ ਲਿਖਤ ਤੋਂ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸਬੂਤ ਦੀ ਲੋੜ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ। ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਨਾਮ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਲਿਖਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ :—ਉਹ (ਸਿੱਖ) ਖ਼ੈਬਰ ਦੇ ਦੱਰੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਕੇ ਸਹਿਜੇ ਸਹਿਜੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਤੱਕ ਉਸ ਢੰਗ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣਗੇ, ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਕਿਲ੍ਹਾ ਅਟਕ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ, ਆਦਿ[1] । ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਰਾਜਸੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੋਂ ਪੂਰੇ ਜਾਣੂ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਦੀ ਏਹੀ ਰਾਏ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉੱਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਭੀ ਸ਼ੁਬ੍ਹੇ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੇ ਕਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਉਮਰ ਨੇ ਧੋਖਾ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਧ ਵਿਚਾਲੇ ਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਕਾਬਲ ਦੇ ਬਾਲਾਹਿਸਾਰ ਪਰ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸਈ ਝੰਡਾ ਝੂਲ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਟਕ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਪਰ ਅਕਾਲੀ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੂਲ ਰਹੇ ਸਨ।

(੮) ਕੀ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ੪੫੦੦੦ ਰੁਪਿਆ ਆਮਦਨੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ?

ਉੱਤਰ—ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸਾਡੇ ਵੀਰ ਨੂੰ ਟਪਲਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਪਰ ਵਧੇਰੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਦੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਇੱਨੀ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸੂਬਾ

1. ਪੰਜਾਬ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਰੀਕਾਰਡਜ਼, ਬੁਕ ਨੰ: ੧੩੮; ਚਿੱਠੀ ਨੰ: ੨੭ ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਮੋਟੀ ਮੋਟੀ ਆਮਦਨੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ :—

੧੨੨੧੬੩੦) ਰੁਪਿਆ ਆਮਦਨੀ ਮਾਲੀਆ ਤੇ ਇਜਾਰਾ[1]

੯੦੦੦੦) ਰੁਪਿਆ ਆਮਦਨੀ ਚੌਂਕੀਆਤ ।

੩੯੦੦੦) ਆਮਦਨੀ ਗੁਜ਼ਰ । (ਪੁਲਾਂ ਤੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦੇ ਠੇਕੇ ਤੋਂ)

੧੧੦੦੦) ਰੁਪਿਆ ਆਮਦਨ ਰਾਮ ਰਸ (ਲੂਣ ਦੇ ਠੇਕੇ ਤੋਂ)

੮੦੦੦੦) ਆਮਦਨੀ ਮਹਾਲੇ ਮੰਡੀਆਤ (ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਸੂਲ ਤੋਂ)

੪੪੦੦੦) ਰੁਪਿਆ ਰਸੂਮੇ ਮੋਹਰਾਨਾ (ਰਜਿਸਟਰੀ ਆਦਿ)

੨੦੦੦੦) ਰੁਪਿਆ ਆਮਦਨੀ ਮਹਾਲੇ ਆਬਕਾਰੀ ।

੫੫੦੦੦) ਰੁਪਿਆ ਮਹਾਲੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ (ਜਾਨਸ਼ੀਨੀ ਟੈਕਸ)

੧੦੦੦੦) ਰੁਪਿਆ ਵਜੂਹਾਤ ਮੁਕਰਰੀ ਆਮਦਨ (ਮੁਕਦਮਾਤ ਆਦਿ ਤੋਂ)[2]

੧੫੫੦੬੩੦) ਜੋੜ ਆਮਦਨੀ ।

(੧੦) ਕੀ ਸਰਹੱਦੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾਨਾ ਫੋਕੀ ਵਡਿਆਈ ਸੀ?

ਉੱਤਰ :—ਅਫਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਡਾ ਵੀਰ ਫੋਕੀ ਵਡਿਆਈ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਹੀ ਗ਼ੈਰ ਮਾਮੂਲੀ ਕਾਰਨਾਮਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ, ਬਲਕਿ ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈ ਭੀ ਇਸ ਨੂੰ ਮੋਜਜ਼ਾਨੁਮਾ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਹਕੀਕਤ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਹ ਮਹਾਨ ਕਾਰਨਾਮਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਦਾ ਲਖਾਇਕ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਪੰਥ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਪਰ ਖਿਲਰ ਗਈ। ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਪੰਜਬ ਤੇ ਹਿੰਦ ਦੇ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਆਪਣੀ ਸੰਮਲਿਤ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕੇ, ਉਹ ਕਾਮਯਾਬੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਤੇ ਰਾਜਾ ਬੀਰਬਲ ਵਰਗੀਆਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਤਰਸਦੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ; ਉਸ ਨੂੰ ਅਕੱਲੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਫਲ ਕਰਕੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ; ਉਹ ਕੰਮ ਜਿਹੜਾ ਅਸੰਭਵ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅਗਾਧ ਵਰਯਾਮਤਾ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਕਰ ਦਸਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਤੇ ਬੇ-ਮਿਸਾਲ ਕਾਮਯਾਬੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਖ਼ਾਲਸੇ

1. ਖ਼ਾਲਸਾ ਦਰਬਾਰ ਰੀਕਾਰਡਜ਼, ਦਫਤਰ ਮਾਲ, ਸੰਮਤ ੧੮੯੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ । ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸੀਤਾ ਰਾਮ, ਸਫ਼ਾ ੨੯੨ ।

2. ਰੀਪੋਰਟ ਔਫ਼ ਦੀ ਬੋਰਡ ਔਫ਼ ਐਡਮਨਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਲਾਹੌਰ ਸੰਨ ੧੮੪੭ ।

ਦੀ ਤਾਕਤ; ਦਬਦਬਾ, ਤੇਜ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਨਾ ਕੇਵਲ ਏਸ਼ੀਆ ਤਕ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਸਗੋਂ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਾਕਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਰੱਖਣੀ ਆਪਣੇ ਲਈ ਇੱਜ਼ਤ ਸਮਝਦੀਆਂ ਸਨ। ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਇੱਕ ਦੋ ਮਿਸਾਲਾਂ ਇੱਥੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸੰਨ ੧੮੩੬ ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲੂਵਸ ਫ਼ਿਲਪ ਨੇ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਮ ਬੜੇ ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਭਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿੱਤਰਤਾ ਦਾ ਖ਼ਤ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਤੋਹਫ਼ੇ ਭੇਜੇ। ਖ਼ਤ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਜੰਗੀ ਤਾਕਤ ਦੀ ਰੱਜ ਕੇ ਮਹਿਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਆਦਿ[1] ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਜ਼ਾਰ ਰੂਸ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਨੇ ਲਸਰੂਜ਼ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮਿਤਰਤਾ ਤੇ ਵਪਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਸੂਬਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਅੈਹਮੀਅਤ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨਾ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਵਿਚੋਂ 'ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ' ਸਫ਼ਾ 156 ਪਰ ਪੜ੍ਹੋ ।

ਜੇ ਕਦੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਲ ਲਈ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਨਜ਼ਰੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸੂਬਾ ਸਰਹੱਦ ਨੂੰ ਅੱਠ ਸੌ ਸਾਲ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਫ਼ਤਹ ਕਰਕੇ ਮੁੜ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਕਾਰਨਾਮਾ ਇੰਨਾ ਮਹਾਨ ਕਰਤੱਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਜੀ ਸਦੀਵੀ ਵਡਿਆਈ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਅਹਿਸਾਸ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੌਮ ਤਾਂ ਕਦੇ ਭੁਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਸਗੋਂ ਸਾਡੇ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਆਂ ਤੋਂ ਭੀ ਇਨਸਾਫ਼ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭੀ ਇਸ ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਵੱਧ ਫ਼ਖ਼ਰ ਕਰਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪਰ ਇਕ ਨਜ਼ਰ ! ਉਸ ਦਾ ਕਦ-ਕਾਠ

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਦ ਖਾਸਾ ਉੱਚਾ ਸੀ। ਸਰੀਰ ਵਿਚਲੇ ਮੇਲ ਦਾ, ਨਾ ਬਹੁਤਾ ਭਾਰੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਦਿੱਸਣ ਵਿੱਚ ਪਤਲਾ ਪਰ ਡਾਢਾ ਸੁਡੌਲ ਅਤੇ ਫੁਰਤੀਲਾ ਸੀ, ਚਿਹਰਾ ਸੁਰਖੀ ਭਿੰਨਾ, ਬੜੇ ਜਲਾਲ ਅਤੇ ਤੇਜ ਵਾਲਾ। ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਤੇਜਸਵੀ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਐਸਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਛਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਨੋਂ ਇਹ ਜਾਦੂ ਦੇ ਅਸਰ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਘੱਟ ਨਾ ਸੀ ਹੁੰਦਾ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੜੇ ਬੜੇ ਨਾਮੀ, ਮੁਦੱਬਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਜੋਧੇ ਕਿਸੇ ਮਸਲੇ ਦਾ ਪੱਕਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਦਗਦਗ ਕਰ ਰਹੇ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਝਲਕ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਇਥੇ ਉਹੋ ਕੁਝ ਪਰਵਾਨ ਕਰਦੇ ਜਿਹੜੀ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ।

1. ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, ਸਫ਼ਾ ੪੭੫ ।

ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਐਸੀ ਕਸ਼ਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸੂਰਮੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਚਮਕ ਦੇਖਣ ਸਾਰ ਹੀਆ ਹਾਰ ਬਹਿੰਦੇ। ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਬਹਾਦਰ ਜੋਧਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਸੰਨ ੧੮੨੩ ਈ: ਵਿੱਚ ਖੇਸ਼ਗੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਜਦ ਆਪ ਨਾਲ ਦੋ ਚਾਰ ਹੱਥ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਮਿਲਾਉਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਖ਼ਾਨ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦਾ ਐਸਾ ਰੋਹਬ ਛਾਇਆ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪੱਲ ਲਈ ਭੀ ਹੋਰ ਨਾ ਠਹਿਰ ਸਕਿਆ। ਜਿਥੇ ਆਪ ਦੇ ਦਬਦਬੇ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਸੀ ਉਸਦੇ ਨਾਲ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸੰਜੀਦਗੀ ਵੀ ਇੰਨੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਅਪਨਾ ਨਮੂਨਾ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਸਨ।

ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਫ਼ੌਜੀ ਗੁਣ

ਆਪ ਬੰਦੂਕ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਲਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਦੁੱਤੀ ਨਿਸ਼ਾਨਚੀ ਸਨ, ਪਰ ਆਪ ਦਾ ਮਨ ਭਾਂਵਦਾ ਹਥਿਆਰ ਖ਼ਮਦਾਰ ਤਲਵਾਰ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਆਪ ਅਤਿਅੰਤ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਚਲਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਚਲਾਉਂਦੇ ਨਾ ਸਨ ਥੱਕਦੇ। ਆਪ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਬੜੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਪਾਰਖੂ ਅਤੇ ਸ਼ੌਕੀਨ ਸਨ। ਇਹ ਗੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਆਪ ਘੋੜੇ ਦੇ ਇੰਨੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਚਾਬਕ ਸਵਾਰ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਕਮਾਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਅਚੰਭਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੮੩੧ ਈ: ਵਿੱਚ ਰੋਪੜ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸਵਾਰੀ ਤੇ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰਜ਼ਨੀ ਦੇ ਉਹ ਕਮਾਲ ਦੱਸੇ ਸਨ ਕਿ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ਼ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਸਣੇ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ[1]।

ਸੁਭਾਵ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਸਹਿਣ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ ਕਿ ਲੋੜ ਸਮੇਂ ਆਪ ਦੋ-ਦੋ ਦਿਨ ਲਗਾਤਾਰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਰ ਰਹਿ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇ ਰਾਜ਼

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣਾ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭਿਆ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਪਰ ਨਾ ਪਿਤਾ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ, ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੰਬੰਧ ਯਾ ਵਸੀਲਾ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ । ਜੇ ਆਸਰਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹਿੰਮਤ ਦਾ; ਇਸੇ ਵਸੀਲੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਜੀਵਨ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਕਾਮਯਾਬ ਜਗਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਿਪਾਹਸਲਾਰ (ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼) ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਮੁਖ਼ਤਾਰ ਗਵਰਨਰ ਦੇ ਮਹਾਨ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਪਰ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਆਪਣੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਇਥੋਂ ਤੀਕ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਰੀਝਾਇਆ ਕਿ ਦੋ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਕਾ (ਜ਼ਰਬ) ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੰਸਾਰ ਯਾਤਰਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ

1. ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਸਫ਼ਾ ੪੫੪ ।

ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਤੇ ਤਲਬ ਆਦਿ ਮਿਲਾ ਕੇ ੮੫੨੦੦੦[1] ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਸੀ; ਅਰਥਾਤ ੭੧੦੦੦ ਰੁਪਿਆ ਮਹੀਨਾ ਆਮਦਨ ਸੀ[2] । ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵਧੇਰਾ ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਪ ਇੰਨੇ ਉੱਚੇ ਮੁਰਾਤਬੇ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਵੀ ਨਾਜ਼ਕ ਮਿਜ਼ਾਜ ਤੇ ਸੁਖਰਹਿਣੇ ਅਮੀਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਣ ਗਏ ਸਗੋਂ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਆਪ ਉੱਨਤੀ ਕਰਕੇ ਉੱਚੇ ਹੁੰਦੇ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਆਪ ਦਾ ਸੁਭਾਵ ਵਧੇਰਾ ਮਿਹਨਤੀ ਅਤੇ ਸਹਾਰੇ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਮਾਮੂਲੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਥਾਂ ਬੈਠ ਕੇ ਦੋ ਮੁੱਠਾਂ ਛੋਲੇ ਤੇ ਬੁੱਕ ਪਾਣੀ ਦਾ ਪੀ ਕੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਨੇਕ ਸੁਭਾਵ ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪ ਤੋਂ ਵਾਰਨੇ ਤੇ ਬਲਿਹਾਰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕੰਮ ਅੱਧੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ। ਸੋਚ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਦ ਆਪ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਦਿਲ ਉਧਰ ਲਾ ਦਿੰਦੇ, ਇਹੀ ਹਾਲ ਆਪ ਦਾ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਜਦ ਆਪ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋ ਕੇ ਬੇਪਨਾਹ ਜੋਸ਼ ਨਾਲ ਵੈਰੀ ਦੇ ਗਲੇ ਜਾ ਪੈਂਦੇ। ਇਸ ਨਿਰਭੈਤਾ ਤੇ ਜੋਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਤੇ ਸੁੱਧਾਂ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇ ਸਾਥੀ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਆਪ ਦੀ ਇਸ ਵਰਯਾਮਤਾ ਦੇ ਨਮੂਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਭੀ ਉਸੇ ਰਾਹ ਪਰ ਤੁਰਦੇ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਧਰ ਰਸਤਾ ਮਿਲਦਾ ਉਹ ਉਧਰ ਹੀ ਭੱਜ ਨਿਕਲਦੇ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਸਦਾ ਹੀ ਸਫਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਅਸਤਿ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਪਰ ਬਹੁਤੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਇਤਿਹਾਸ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸਾਖੀ ਭਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਬਾਜ਼ੇ ਮੌਕਿਆਂ ਪਰ ਪੰਦਰਾਂ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਵੈਰੀ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਪਰ ਫ਼ਤਹ ਪਾਈ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਪਰ ਜਹਾਂਗੀਰੇ ਸੈਦੂ ਤੇ ਟਾਂਗਲੀ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੈਦੂ ਵਿਚ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ੧੫੦੦੦ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੇਵਲ ੮੦੦੦ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਪਰ ਪੂਰੀ ਫ਼ਤਹ ਪਾਈ[3] । ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਂਗਲੀ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਕੇਵਲ ੭੦੦੦ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ੨੫੦੦੦ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਪਰ ਸਫਲਤਾ ਪਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ[4] । ਬਾਲਾ ਕੋਟ, ਬਗੜਾ ਤਰਕੀ (ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ) ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀਆਂ ਫ਼ਤਹਯਾਬੀਆਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਵੈਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਰ ਜਿੱਤਾਂ ਪ੍ਰਾਪਤ

1. ਸਰ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਨ ਦੀ ਪੰ: ਚੀ: ਜਿ: 2, ਸਫ਼ਾ ੧੫੧ ।
2. ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪ ਨੂੰ ਦੋ ਰਸਾਲਾ ਰਜਮੰਟਾਂ, ਇਕ ਤੋਪਖ਼ਾਨਾ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ੁਤਰੀ ਜੰਬੂਰ ਖ਼ਾਨਾ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਰੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।
3. ਸਰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਾਰਨਸ ਬੁਖਾਰਾ, ਜਿ: 2, ਸਫ਼ਾ ੭੩ ।
4. ਤਵਾਰੀਖ ਸਰਹੱਦੀ ਮੌਲਵੀ ਮੀਰਾਂ ਬਖ਼ਸ਼, ਸਫ਼ਾ ੧੬੭ ।

ਕੀਤੀਆਂ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਜੰਗੀ ਕਮਾਲਾਤ ਅਤੇ ਫ਼ਤਹਯਾਬੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮ ਵੈਰੀਆਂ ਲਈ ਹਊਆ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਚਾਰਲਸ ਮੇਸ਼ਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ ੧੮੩੭ ਜਮਰੌਦ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਨਾਇਬੁਲ ਸਲਤਨਤ ਅਤੇ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਕੀਨ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜਮਰੌਦ ਦੇ ਮੈਦਾਨੇ-ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਵਕਤ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਚਾਹ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਅੱਗੇ-ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਕਦਮ ਸੁੱਟਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਇਕਾਇਕ ਇਹ ਗੱਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹੁੱਗ ਗਈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਆਪ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਸ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਉਹ ਜੋਸ਼ ਠੰਡਾ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਐਸੇ ਹੌਸਲੇ ਹਾਰੇ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਦੇ ਜਿੰਨਾ ਛੇਤੀ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਨੱਸਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਭਾ ਮੈਦਾਨ ਤੋਂ ਨੱਸ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਲਈ[1] ।

ਇੱਨੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਸਫਲਤਾ ਦੇ ਅਸੀਂ ਆਪ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦੇ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਸਦਾ ਹੀ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇ ਕਿਸੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜੰਗ ਟਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਆਪ ਉਸ ਦੇ ਟਾਲਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬੇ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਇਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਜ਼ਰਾ ਜਿੰਨੀ ਹੇਠੀ ਨਾ ਸਨ ਸਮਝਦੇ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਏਲਚੀ ਭੇਜ ਕੇ ਦੂਜੀ ਧਿਰ ਨੂੰ ਅਮਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਸੂਰਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਦੇ ਤਦ ਫਿਰ ਬਿਫਰੇ ਹੋਏ ਸ਼ੀਂਹ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਬੇਪਨਾਹ ਜੋਸ਼ ਤੇ ਪੂਰੇ ਬਲ ਨਾਲ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮੂਰਖਤਾ ਦਾ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਂਦੇ, ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਆਪ ਲੋੜ ਤੋਂ ਵਧੀਕ ਇੱਕ ਜਾਨ ਵੀ ਨਾ ਸੀ ਅਜਾਈਂ ਗਵਾਉਣ ਦਿੰਦੇ। ਮਾਂਗਲੀ ਤੇ ਮੁੰਘੇਰ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਭੇਜ ਕੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਬਚਾਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕੀਤਾ[2] ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੀ ਨਾ ਮੰਨੇ ਤਾਂ ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਮਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢਣੀ ਪਈ ਅਤੇ ਉਹ ਐਸੀ ਚਲਾਈ ਕਿ ਪੀੜ੍ਹੀਓਂ ਪੀੜ੍ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਾ ਭੁੱਲੀ। ਆਪ ਦਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੁਣ ਬੜਾ ਉੱਘਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਉਲਟ ਸਮਝਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਵੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਵੈਰੀਆਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੈਹਤੇਗ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਜਿਹਾ ਕਿ ਅਕਸਰ ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਜਈ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਜਿਸ

---

1. ਚਾਰਲਸ ਮੈਸ਼ਨ ਜਰਨੀ ਇਨ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿ: ੩, ਸਫ਼ਾ ੩੮੪ ।
2. ਤਵਾਰੀਖ਼ ਸਰਹੱਦੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਮੌਲਾਨਾ ਮੀਰ ਅਹਿਮਦ, ਸਫ਼ਾ, ੧੬੮ ।

ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਫੱਟੜਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਇਲਾਜ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਭੀ ਯੋਗ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਆਪ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਕੀ ਉਹ ਮੁਸਲਾਨਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਸੀ?

ਬਾਜੇ ਅਜਾਣ ਲੇਖਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਸੀ। ਜੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਪੜਚੋਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਉੱਕਾ ਨਿਰਮੂਲ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਫੋਕੇ ਹੰਕਾਰੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਸੀ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਮਤ ਦੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਹ ਜਿਹੜੇ-ਜਿਹੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਨਸਾਫ ਪਸੰਦ ਅਤੇ ਲਾਇਕ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਮਿਸਾਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਅਰਬਾਬ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੈਹਕਾਲ ਬਾਲਾ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਤਪੇ ਦੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਰਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਇੰਨੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਧਾਈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਨਵਾਬੀ ਦਾ ਖ਼ਿਤਾਬ ਤੇ ੬੦੦੦੦ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲਾਨਾ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਦਿਵਾਈ[1] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਮਾਈਲ ਦੇ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਕੋ ਖੇਲ[2] ਤਪੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਥਾਪ ਕੇ ੨੫੦੦ ਰੁਪਿਆ ਸਲਾਨਾ ਮੁਆਜਬ ਦਿੱਤਾ[3] ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦਾ ਪੈਂਦਾ ਖ਼ਾਨ ਵਾਲੀਏ ਅੰਬ ਦਰਬੰਦ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਇੰਨੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਜਾਗੀਰ ਬਖਸ਼ੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇਕ ਪੂਰੀ ਨਵਾਬੀ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ[4]। ਗੱਖੜਾਂ ਤੇ ਕਰਾਲਾਂ ਨੇ ਜਦ ਸਰਕਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਖ਼ਾਨ ਪੁਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਿਆ, ਪਰ ਜਦ ਛੇ ਸਾਲ ਦੇ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੰਗ ਹੋ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਭੁੱਲ ਬਖ਼ਸ਼ਾਈ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਅਮਨ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਾਇਦਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਬਖਸ਼ ਦਿੱਤਾ[5] । ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਵੈਰ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਇਦਾਦ ਜੋ ੮੫੨੭੦੦੦ ਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਸੀ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਫ਼ਤਹ ਖ਼ਾਨ ਟਿਵਾਣਾ ਖ਼ੁਦਾਯਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਸਵਾਸ ਤੱਕ ਇਸ ਵੱਡੇ ਭਰੋਸੇ ਵਾਲੇ ਕੰਮ ਪਰ ਰਿਹਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਜ਼ੀ ਹੁਸੈਨ ਬਖ਼ਸ਼, ਜਿਸ ਦੀ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ ਅਤੇ ਸ਼ੇਖ ਨੂਰ ਅਹਿਮਦ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਮੀਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੇਸ਼ਕਾਰ ਸੀ[6], ਇਸ ਤੋਂ ਭੀ ਵੱਧ ਕੇ ਆਪ ਦੇ ਬੇਤਅੱਸਬ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੂਤ ਇਹ ਹੈ

---

1. ਕਰਨਲ ਮੈਸੀ, ਚੀਪਸ ਐਂਡ ਫ਼ੈਮਲੀਜ਼ ਔਫ਼ ਨੋਟ, ਸਫ਼ਾ ੪੬੫ ।
2. ਡਿਕਸ਼ਨਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪਠਾਨ ਟਰਾਈਬਸ, ਸਫ਼ਾ ੩ ।
3. ਕਰਨਲ ਮੈਸੀ ਚੀਫ਼ਸ ਐਂਡ ਫ਼ੈਮਲੀਜ਼ ਔਫ਼ ਨੋਟ, ਸਫ਼ਾ ੪੮੨ ।
4. ਇਹ ਨਵਾਬੀ ਅੱਜ ਦਿਨ ਤੱਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ।
5. ਮੌਲਵੀ ਮੀਰ ਅਹਿਮਦ, ਤਵਾਰੀਖ਼ ਹਜ਼ਾਰਾ, ਸਫ਼ਾ ੧੭੭ ।
6. ਸ: ਲ: ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ ਜਿ:, ਸਫ਼ਾ ੧੫੧ ।

ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਸਿੱਖਾਂ ਲਈ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਵਾਂਦੇ ਸਨ, ਉੱਥੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਭਾਈਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚ ਪਰ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਵਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਹਰੀ ਪੁਰ ਦੇ ਤੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਦੀ ਮਸੀਤ ਅਤੇ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਾਲੀ ਮਸੀਤ। ਹਰੀ ਪੁਰ ਵਾਲੀ ਮਸੀਤ ਅੱਜ ਤੀਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ[1] । ਜਿਸ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਲਈ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਹੋਵੇ ਉਹ ਹਰਗਿਜ਼ ਉਸ ਮਜ਼੍ਹਬ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਇੰਨੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਿਮੇਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੌਂਪ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚ ਪਰ ਮਸੀਤਾਂ ਬਣਵਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਦਾ ਕਿਸੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵਰਤਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ।

ਕੀ ਉਹ ਬੇਤਰਸ ਸੀ ?

ਕਈ ਲੇਖਕ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਖਤੀ ਪਸੰਦ ਹੁਕਮਰਾਨ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦੀ ਭੜਾਸ ਕੱਢਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਜੇ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਆਮ ਰੱਵਈਏ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਦੂਸ਼ਣ ਭੀ ਬੇਬੁਨਿਆਦ ਸਾਬਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਉੱਪਰ ਦਸ ਆਏ ਹਾਂ ਕਿ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਟਲ ਜਾਏ, ਪਰ ਜਦ ਲੜਾਈ ਗਲ੍ਹ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਹ ਪੂਰੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਲੜਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਜੀ ਬਾਬਤ ਇਹ ਭੀ ਸਾਫ਼ ਸਾਬਤ ਹੈ ਕਿ ਫ਼ਤਹ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਨੱਠੀ ਜਾਂਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ। ਦੂਜਾ ਆਪਣੇ ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਦੇ ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਦਾਰੀ ਕਰਨੀ ਆਦਿ ਸਾਫ਼ ਸਾਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਨ ਕਰਕੇ ਕਰੜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਜੋ ਕਦੀ ਯੋਗ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਵਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਇਸਦੇ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਹ ਸੁਭਾਵਕ ਸਖ਼ਤ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਰਗੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਤੇ ਸਰਕਸ਼ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਅੱਜ ਲਗਪਗ ਇਕ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਰਤਾਨੀਆਂ ਵਰਗੀ ਮੁਹੱਜ਼ਬ ਹਕੂਮਤ ਨੂੰ ਰਾਜ ਕਰਦਿਆਂ ਬੀਤ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਅੱਜ ਭੀ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੂਬੇ ਨਾਲ ਹਿੰਦ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਲਾਚਾਰੀ ਕੁਝ ਕਰੜਾਈ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਭੀ ਅੱਜ ਦਿਨ ਤੱਕ ਹਜ਼ਾਰਾ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆਂ ਦੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਤਲ ਤੇ ਸੰਗੀਨ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਵਧੇਰੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਇੱਕ ਨਿਯਮਕ ਹਕੂਮਤ ਹੇਠ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਸਨ। ਜੇ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਪਰ ਕੁਝ ਰੋਅਬ ਕਾਇਮ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਹਕੂਮਤ ਉਸ ਸਮੇਂ ਠਹਿਰ ਹੀ ਨਾ ਸਕਦੀ।

1. ਸੱਯਦ ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਹੱਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਾਬਤ ਜਨਰਲ ਅਵੌਟਬੇਲ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਵਿੱਚ ਲਿਖਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੇਤਰਸ ਹੁਕਮਰਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਜਦ ਕਿਸੇ ਬਗ਼ਾਵਤ ਨੂੰ ਦਬਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤਦੋਂ ਹੀ ਉਹ ਕਰੜਾਈ ਵਰਤਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਆਮ ਹਕੂਮਤ ਕਾਫੀ ਨਰਮ ਸੀ[1] । ਆਪ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਕ-ਅੱਧ ਮੌਕਾ ਐਸਾ ਵੀ ਆਇਆ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਦੋ-ਦੋ ਤਿੰਨ-ਤਿੰਨ ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਤੋਪ ਅੱਗੇ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਜੇ ਕਦੀ ਇਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਗਹੁ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਨਾਲ ਪੜਤਾਲੀਏ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੀ ਅਮਨ ਪਸੰਦਗੀ ਦੀ ਝਲਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਦੋ ਤਿੰਨਾਂ ਦੇ ਬਦਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਨ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਚ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬੜੀ ਦੂਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਸੀ।

ਮਿਸਟਰ ਕੇ. ਐਮ. ਪਾਨੀਕਰ—ਜੀਵਨ ਬਿਰਤਾਂਤ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਬਾਬਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਰੀਫ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਤਿ ਬਹਾਦਰ ਜਰਨੈਲ ਸੀ, ਉਸ ਦਾ ਜੀਵਨ ਭਲਮਣਸਊ, ਵਰਯਾਮਤਾ ਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਦਾ ਇਕ ਸੰਮਲਿਤ ਨਮੂਨਾ ਸੀ[2] ।

ਕੀ ਉਹ ਮੁਲਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ ਸੀ?

ਕਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਸਮੇਂ ਮੁਲਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਫਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਬਾਰੇ ਭੀ ਗ਼ਲਤ ਫ਼ਹਿਮੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਦ ੨੫ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੮੨੦ ਈ: ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਤਾਂ ਲਗਪਗ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਬਦਅਮਨੀ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀ ਮਾਲੀਏ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਬੰਦ ਸੀ। ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਤੇ ਫ਼ੁਰਮਾਨਾਂ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹਮ ਖੁਲ੍ਹਾ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਚਾਰਜ ਲੈਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸਾਰੇ ਰੌਲੇ ਗੌਲੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਨੂੰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮੌਕੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਪੜਤਾਲ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਉਸ ਨੇ ਇਥੋਂ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰਿਪੋਟ ਵਿੱਚ ਤਾਈਦ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਪਰ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਦੀ ਥਾਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰਕੇ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਸ ਬਾਗ਼ੀ ਕਸ਼ਮੀਰ

1-2. ਮਿਸਟਰ ਕੇ. ਐਮ. ਪਾਨੀਕਾਰ, ਜੀਵਨ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸਫ਼ਾ ੩੫ ।

ਵਿੱਚ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਰਤ ਗਈ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਲਗਪਗ ਸਾਰਾ ਬਕਾਇਆ ਮਾਲੀਆ ਵਸੂਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਸਰਕਾਰੀ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਾਮੀਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ, ਤਿਜਾਰਤ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਾਧੇ ਪਰ ਹੋ ਗਈ। ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਖਜ਼ਾਨੇ ਤੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਇਲਾਜ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਬਾਗ਼ੀਆਂ ਤੇ ਸਰਕਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਰ ਪਾਸੇ ਅਮਨ ਵਰਤ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਭਾਈਆਂ ਵਾਲੇ ਹੋ ਗਏ, ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਨਵੀਂ ਤਸ਼ਖ਼ੀਸ ਬੜੀ ਸੁਚੱਜਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਹੋਰ ਸਰਕਾਰੀ ਟੈਕਸ ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਤੇ ਰਾਏ ਨਾਲ ਬੜੀ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਤਸ਼ਖ਼ੀਸ ਕੀਤੇ ਗਏ[1] । ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸਫਲਤਾਈਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾਂ ਆਪ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਜਿਸ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਨਾ ਰਹੀ। ਆਪ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਸੋਚਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਕਿਹੜਾ ਵੱਡੇ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦਰਜਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮਹਾਨ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਇੱਜ਼ਤ ਵਧਾਈ ਜਾਏ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਲੰਮੀ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਨੇ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਇੱਜ਼ਤ ਢੂੰਡ ਕੇ ਲਭ ਲਈ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਨੂੰ ਮਿਲੀ ਸੀ, ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਕਾ (ਜ਼ਰਬ) ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸੋ ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪ ਦੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਚਲਿਆ[2] । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਪਖਲੀ ਤੇ ਧਮਧੋੜ ਦਾ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਉਪਜਾਊ ਇਲਾਕਾ ਜਾਗੀਰ ਵਜੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਪਤਾਨ ਵੈੱਡ ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਲੁਧਿਆਣਾ ਦਾ ਖ਼ਤ—ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ—ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੇ ਲਾਇਕ ਅਤੇ ਹਰ-ਮਨ ਪਿਆਰਾ ਗਵਰਨਰ ਸਾਬਤ ਕੀਤਾ ਸੀ[3] । ਇਸ ਦੀ ਤਾਈਦ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸ਼ਹਾਮਦ ਅਲੀ[4] ਤੇ ਸਿਮਟਰ ਵੀਜਨ ਪ੍ਰਸਿਧ ਯਾਤਰੂ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਕਰਦਾ ਹੈ[5] ।

---

1. ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਬਾਰੇ ਸਵਿਸਥਾਰ ਹਾਲ ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਸਫ਼ਾ ੧੦੩ ਤੋਂ ੧੩੧ ਤੱਕ ਆਪ ਪੜ੍ਹ ਚੁਕੇ ਹੋ।
2. ਸਰ ਵਾਲਟਰ ਲਾਰੰਸ 'ਦੀ ਵੈਲੀ ਔਫ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ', ਸਫ਼ਾ ੨੩੫ । ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਰੀਖ ਕਸ਼ਮੀਰ' ਸਫ਼ਾ ੨੧੭ ।
3. ਪੁਲੀਟੀਕਲ ਕਨਸਲਟੇਸ਼ਨ ਰੇਂਜ ੧੨੬, ਜਿ: ੨੫, ਤਾਰੀਖ ੧੩ ਮਾਰਚ ੧੮੩੧ ।
4. ਸ਼ਹਾਮਤ ਅਲੀ, ਸਿਖਜ਼ ਐਂਡ ਅਫ਼ਗਾਨਜ਼, ਸਫ਼ਾ ੫੩ ।
5. ਵੀਗ਼ਨਸ ਟਰੈਵਲਜ਼ ਇਨ ਕਸ਼ਮੀਰ, ਜਿ: ੩, ਸਫ਼ਾ ੭੫ ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਕਾਮਯਾਬ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਈ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਖ਼ਿੱਲਤਾਂ ਤੇ ਸਿਰੋਪਾ ਬਖ਼ਸ਼ੇ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਗਵਰਨਰੀ ਦੇ ਮਹਾਨ ਸਫਲ ਪ੍ਰਬੰਧ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਮੁੜ ਇੰਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵਿੱਚ ਭੀ ਆਪਣੇ ਨਾਮ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਇਹ ਮੁਰਾਤਬਾ ਆਪ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਿਆ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਖ਼ਸ਼ਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੋਂ ਸੌਖਾ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨਾ ਕੇਵਲ ਮੈਦਾਨਿ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸੰਗਰਾਮ ਹੀ ਫ਼ਤਹ ਕਰਨ ਦੇ ਧਨੀ ਸਨ ਸਗੋਂ ਆਪ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਭੀ ਸਨ, ਜਿਸਦੇ ਬਦਲੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੱਜ਼ਤ ਬਖ਼ਸ਼ੀ ਗਈ।

ਉਸ ਦੀ ਵਿਦਵਤਾ ਤੇ ਮਾਲੂਮਾਤ

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਦਾ ਢੰਗ ਬੜਾ ਹੀ ਮਨ-ਮੋਹਣਾ ਅਤੇ ਦਿਲ ਖਿੱਚਵਾਂ ਸੀ । ਆਪ ਵੱਡੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੜੇ ਤੁਲਵੇਂ ਤੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਮੁਨਾਸਬ ਹਾਲ ਸ਼ਬਦ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਕੱਢਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪ ਜੀ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ, ਆਪ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਮਾਲੂਮਾਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਪਰ ਨਕਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰੀ ਤੇ ਇੰਨੀਆਂ ਆਮ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਵਕਤ ਲੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਅੱਧ ਹੀ ਐਸਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹੋਵੇ। ਯੂਰਪ ਆਦਿ ਗ਼ੈਰ ਮੁਲਕਾਂ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਿਸੇ ਵਿਰਲੇ ਨੂੰ ਹੀ ਸੂਝ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਯੂਰਪ ਬਾਰੇ ਵਾਕਫ਼ੀ ਇੰਨੀ ਡੂੰਘੀ ਸੀ ਕਿ ਬੈਰਨ ਹੁਗਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਯੂਰਪੀ ਹਾਲਾਤ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਅਚੰਭਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ । ਆਪ ਜਦ ਸੰਨ ੧੮੩੩ ਈ: ਵਿੱਚ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਨਟਿਕ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਸ਼ਿਮਲੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਉਥੇ ਆਪ ਦੀ ਜਿਸ ਜਿਸ ਜ਼ਿੰਮੇਂਵਾਰ ਅਫ਼ਸਰ ਤੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੱਥ ਹੋਈ ਉਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਪਾਲਸੀ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਅਤੇ ਖੁਫ਼ੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਦੇ ਹਾਲ ਮੂੰਹ ਤੋਂ ਸੁਣਕੇ ਚਕ੍ਰਿਤ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਬੈਰਨ ਹੁਗਲ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

He (Hari Singh) was intelligent, frank and affable in his talk, He was also well-informed about the statistics of many of the European states and of the policy of the East India Company.

ਭਾਵ—ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬੜੀ ਉੱਚੀ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਬੋਲਚਾਲ ਦਾ ਢੰਗ ਮਨਮੋਹਣਾ ਸੀ, ਉਹ ਯੂਰਪ ਦੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਦੇ ਹਾਲ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਸੀ ਅਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦਾ ਸੀ।

ਉਪ੍ਰੋਕਤ ਲੇਖਕ ਅੱਗੇ ਜਾ ਕੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸ਼ਿਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦਾ ਮੈਨੂੰ ਸਮਾਂ ਮਿਲਿਆ ਹੈ,

ਉਹਦੀ ਵਾਕਫੀ ਤੇ ਬੋਲਚਾਲ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਬੜੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਆਦਿ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਸ਼ਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਚਾਲ ਦਾ ਰੰਗ ਢੰਗ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਜੁਲਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਫ਼ਾਰਸੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ਤੋ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਲਿਖ ਪੜ੍ਹ ਤੇ ਬੋਲਚਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਹੂਗਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੇ ਪੜ੍ਹੇ ਆਦਮੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਨ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹਾ ਲਿਖ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਡਤ ਸ਼ਿਵ ਨਰੈਣ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਰਮਾ ਅਤੇ ਚੰਗਾ ਵਿਦਵਾਨ ਸਰਦਾਰ ਸੀ[1] ।

ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਸ਼ੌਂਕ ਤੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰੀ ਦਾ ਕਮਾਲ

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੂਰਮਗਤੀ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਹੋਣ ਦੇ ਗੁਣ ਅਸੀਂ ਪਿਛੇ ਲਿਖ ਆਏ ਹਾਂ। ਇੱਥੇ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਕਮਾਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਲਿਖਣਾ ਅਜੇ ਬਾਕੀ ਹੈ। ਉਹ ਗੁਣ ਆਪ ਦੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਆਪ ਦੀ ਤਹਿਤ ਵਿੱਚ ਕਈ ਕਾਰੀਗਰ ਤੇ ਗੁਣੀ ਮੌਜੂਦ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਰ ਨਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਡਿਜ਼ਾਈਨ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੀ ਪੁਰ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ 'ਹਰਕਿਸ਼ਨਗੜ੍ਹ' ਨੂੰ ਦੇਖਿਆਂ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਿਲਾਂ ਪਰ ਬੈਠ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀਆਂ ਗਲੀਆਂ, ਸੜਕਾਂ, ਰਵਸ਼ਾਂ, ਚੌਂਕ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਪਨਾਹ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਅਵੱਸ਼ੋਂ ਹੀ ਆਪ ਦੀ ਸ਼ਲਾਘਾ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਹਰੀ ਪੁਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਸ਼ਹਿਰ ਮਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬਨਾਵਟ ਤੇ ਜਗ੍ਹਾ ਦੀ ਚੋਣ ਆਪ ਦੀ ਉੱਚੀ ਮਤ ਦਾ ਅੱਜ ਤੱਕ ਸਬੂਤ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਗੁਣ ਦਾ ਅਭਾਸ ਦਿਲ 'ਤੇ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਉਹ ਆਪ ਦੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਦੀ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਤੇ ਬਾਗ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਹੂਗਲ ਤੇ ਬਾਰ 'ਮਹੱਲ' ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਨੂੰ ਸੰਨ ੧੮੩੫ ਵਿਚ ਹੂਗਲ ਨੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਸਫ਼ਰ ਤੋਂ ਪਰਤਦਿਆਂ ਦੇਖਿਆ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹੱਲ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬਾਗ਼ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਸਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਵਾਲੇ ਫ਼ਸੀਲ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਉਸਾਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਬਾਗ ਤੇ ਫਲਦਾਰ ਦਰੱਖ਼ਤ ਫਲਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਇਸ ਬਾਗ ਦੇ ਨਾਲ ਦਾ ਬਾਗ ਮੈਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਡਿੱਠਾ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਚੀਨੀ ਸੰਗਤਰੇ ਤਾਂ ਇੰਨੇ ਚੰਗੇ ਫਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਫਲਦੇ। ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਬਾਗ਼ ਲਈ ਦਰੱਖ਼ਤ ਯੂਰਪ, ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਤੋਂ ਮੰਗਵਾਏ ਸਨ। ਬਾਗ਼ ਦੀਆਂ ਗੁੱਲ ਨਰਗਸ ਦੀਆਂ ਕਿਆਰੀਆਂ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮਨਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਫੁਲਤ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ।

1. ਜਨਰਲ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਹਿਸਟੋਰੀਕਲ ਸੋਸਾਇਟੀ, ਜਿ: ੬, ਨੰ: ੨, ਸਫ਼ਾ ੧੫੪ ।

ਇਹ ਮਹੱਲ ਬਹੁਮੁੱਲੀਆਂ ਸ਼ਾਲਾਂ ਤੇ ਕਾਲੀਨਾਂ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਟਰ ਬਾਰ ਆਪਣੇ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਵਿੱਚ ਲਿੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਗ ਤੇ ਮਹੱਲ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਗਿਆ। ਇਹ ਮਹੱਲ ਤਿੰਨ ਮੰਜ਼ਲਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਬੜੇ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਤਿੰਨ ਸ਼ੇਰ ਪਾਲੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਚੂੰਕਿ ਉਹ ਆਪ ਸ਼ੇਰ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨਾਲ ਬੜਾ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦਾ ਬੜਾ ਸ਼ੌਂਕ ਸੀ ਉਥੇ ਜੀਊਂਦੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨਾਲ ਭੀ ਅਤਿ ਹਿੱਤ ਸੀ। ਬਾਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਤਿੰਨ ਬਕਰੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਸੀ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਆਪ ਦੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਇਮਾਰਤਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇਥੇ ਲਿਖੀਏ ਤਾਂ ਲਿਖਤ ਲੰਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਪਹਿਲੇ ਆਪ ਨੇ ਹੀ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਬਣਵਾਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਿਆ ਕਾਬਲ ਆਦਿ ਦੇ ਪੁਲ ਆਪ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਹੋਏ ਸਨ। ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਤੇ ਖੰਦਕਾਂ ਅਤੇ ਦਮਦਮੇ ਆਪ ਐਸੇ ਸਾਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸਮਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਬੜੇ ਗੁਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਫ਼ੌਜੀ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਮਾਹਰ ਆਪ ਦੇ ਇਸ ਕਮਾਲ ਦੀ ਬੜੀ ਮਹਿਮਾ ਕਰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਆਪ ਦਾ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ

ਇਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੇਖਣ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਕੋਈ ਸਾਧਾਰਨ ਆਦਮੀ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਆਹੁਦੇ ਪਰ ਪਹੁੰਚ ਜਾਏ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਵਡਿਆਈ ਬਣ ਜਾਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਮੁਰਾਤਬੇ ਪਰ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਭੁੱਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਸ੍ਰੇਸ਼ਟਤਾਈ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਉੱਚਾ ਹੁੰਦਾ ਗਿਆ ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਉਸ ਦਾ ਸਿਦਕ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਆਪਣੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਨਾਲ ਵੱਧਦਾ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੂੰ ਇੰਨੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਮੁਖਾਗਰ ਕੰਠ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੀ ਬੋਲਚਾਲ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਲਈ ਸੁਣਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਸਦਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵੇਲੇ ਉਠਣ ਦੇ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਨਿਤਮੇਮ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪਾਬੰਦ ਸਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਡੂੰਘੀ ਕਦਰ ਸੀ। ਕੋਮਲ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਕੀਰਤਨੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਭੇਟਾ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇ ਹੌਂਸਲੇ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਬਣਾਉਣੇ ਅਤੇ ਕੌਮੀ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਬੜਾ ਚਾਉ ਸੀ। ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਸ੍ਰੀ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਲਾ ਕੇ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਰਵਾਈ[1] ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਪਰ ਸੰਗਮਰਮਰ ਲੁਵਾਇਆ[2] । ਸੇਵਾਦਾਰਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ

1. ਮੁਨਸ਼ੀ ਸ਼ਹਾਮਤ ਅਲੀ ਦੀ ਸਿਖਜ਼ ਐਂਡ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਜ਼.।
2. ਬੈਰਨ ਹੂਗਲਜ਼ ਟ੍ਰੈਵਲਜ਼ ਇਨ ਕਸ਼ਮੀਰ।

ਲਈ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਨਾਲ ਜਾਗੀਰ ਲੁਵਾਈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ੍ਰੀ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਪਰਕਰਮਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਭਾਰੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਬੁੰਗਾ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਨਿਵਾਸ ਲਈ ਬਣਵਾਇਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਤੇ ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਆਦਿ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਧਰਮ ਅਰਥ ਇਕ ਖੂਹ ਤੇ ੨੫ ਵਿਘੇ ਜ਼ਮੀਨ ਨਾਲ ਲਵਾ ਦਿੱਤੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਇਹ ਬੁੰਗਾ ਸਦਾ ਲਈ ਕਾਇਮ ਰਹੇ[1] । ਸਤਿਕਾਰ ਯੋਗ ਚਾਲੀ ਮੁਕਤਿਆਂ ਦੀ ਮਹਾਨ ਯਾਦਗਾਰ ਸ੍ਰੀ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਾਵਨ ਤਲਾਅ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੜੀ ਲਾਗਤ ਨਾਲ ਪੱਕਿਆਂ ਬਨਾਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ[2] । ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਹਰੀ ਪੁਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਜਦ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ ਤਾਂ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰਦੁਵਾਰੇ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਆਰੰਭੀ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਫ਼ਤਹ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਨਾਮ 'ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ' ਰੱਖਿਆ। ਮਾਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਜੰਗ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦਗਾਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਪੱਕਾ ਤਲਾਅ ਤੇ ਦਮਦਮਾ ਬਣਾਇਆ ਜੋ ਅੱਜ ਤੀਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਲਈ ਡੂੰਘੀ ਥਾਂ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਭੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਇੱਜ਼ਤ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਪੱਖ ਵਿੱਚ ਆਪ ਐਸੇ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਲੇ ਸਨ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਣਵਾਣ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚ ਪਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਆਂ ਲਈ ਮਸੀਤਾਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀਰਾਂ ਲਈ ਮੰਦਰ ਬਣਵਾ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਹਰੀ ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਤੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਹਲੇ ਵਾਲੀ ਮਸੀਤ ਅਤੇ ਗਣੇਸ਼ ਗਿਰ ਦਾ ਮੰਦਰ ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਰਚ ਪਰ ਬਣਵਾਏ ਸਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਆਪਣੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਆਂ ਲਈ ਜਿਹੜੇ ਆਪ ਦੇ ਮਹਿਮਾਨ ਹੋ ਕੇ ਆਂਵਦੇ ਸਨ, ਪੂਜਾ ਲਈ ਸ਼ਿਵਾਲਾ[3] ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈਆਂ ਲਈ ਮਸੀਤ ਬਣਵਾਈ ਸੀ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਇਸ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਰ ਇੱਕ ਜਵਾਨ ਸਿੱਖੀ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਆਪ ਜੀ ਦੇ ਸੱਜੇ ਹੱਥ ਦੀ ਮੁੰਦਰੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਨੱਗ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਉਸ ਪਰ 'ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਜੀ ਸਹਾਏ' ਉੱਕਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਪੰਥਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਆਪ ਜਦ ਮਾਇਆ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਗੱਫੇ ਬਖ਼ਸ਼ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਆਪ ਜੀ ਸਦਾ ਇਹ ਗੱਲ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ' ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁੰਜੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਭੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਮੈਂ ਕੇਵਲ ਖ਼ਜ਼ਾਨਚੀ ਹਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਖ਼ਜ਼ਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ। 'ਸਿਖ' ਸ਼ਬਦ ਪਰ ਆਪ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਫ਼ਖ਼ਰ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਅਕਸਰ ਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ 'ਸਿੱਖ' ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਕੀ ਆਖਦਾ ਹੈ। 'ਸਿੱਖ' ਨੂੰ ਨਦੀ ਨਹੀਂ ਰੋਹੜ ਸਕਦੀ, 'ਸਿੱਖ' ਕਦੇ ਹਾਰਦਾ ਨਹੀਂ ਆਦਿ—ਸਰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਾਰਨਸ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਜਦ

1. ਅਕਾਲੀ ਪਰਦੇਸੀ ੨੦ ਜਨਵਰੀ, ਸੰਨ ੧੯੨੧ ਸਫ਼ਾ ੩ ।
2. ਸਰ ਲੈਪਨ ਗ੍ਰਿਫ਼ਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ ।
3. ਲੈਫਟੀਨੈਂਟ ਬਾਰ ।

੧੪ ਮਾਰਚ ੧੮੩੨ ਨੂੰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਕੋਲ ਅਟਕ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਿਆ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਦਰਿਆ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਮਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੜਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਨਦਾ। ਜੇ ਮੇਰੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਕੋਈ ਪੁੱਛਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਇਥੋਂ ਪ੍ਰਿਛਾਂਹ ਪਰਤ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਪਰ ਪ੍ਰਗਟ ਭੀ ਨਾ ਸੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਘੋੜੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਰ ਇਸ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸਾਡੇ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਅੱਡੀ ਲਾ ਕੇ ਅਟਕ ਦੇ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਠੇਲ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਸਾਨੂੰ ਭੀ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਦਰਿਆ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਧਾਰ ਤੋਂ ਸੁੱਖ ਨਾਲ ਪਾਰ ਹੋ ਗਏ। ਜਦ ਅਸੀਂ ਬਰੇਤੇ ਵਿਚੋਂ ਅਗਲੀ ਧਾਰ ਤੋਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਇੱਕ ਬੜੀ ਦੁੱਖਦਾਈ ਘਟਨਾ ਪੇਸ਼ ਆਈ। ਕੁਝ ਹੋਰਨਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਘੋੜਿਆਂ ਪਰ ਪਾਰ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਦੇ ਸਾਡੇ ਪਿੱਛੇ ਉਹ ਭੀ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਆ ਵੜੇ। ਉਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਸਨ। ਇਹ ਅਜੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਹੀ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਪਾਣੀ ਦੀ ਤੇਜ਼ ਧਾਰ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧਰ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੀ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਡਿੱਗ ਕੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਏ। ਮਲਾਹਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਬਥੇਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਪੰਜ ਆਦਮੀ ਸਾਡੇ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਹੱਥ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਡੁੱਬ ਗਏ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਦੋ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਬਚ ਸਕੇ।

ਬਾਰਨਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਇਸ ਭਿਆਨਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ਯ ਨੂੰ ਦੇਖਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਕੇ ਕੰਬਣ ਲੱਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਮੁੜ ਦਰਿਆ ਦੀ ਅਗਲੀ ਧਾਰ ਵਿਚੋਂ ਘੋੜਿਆਂ ਪਰ ਜਾਣ ਦੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਅਤੇ ਇਥੋਂ ਪਿੱਛੇ ਪਰਤ ਜਾਣਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੇਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਹੱਸ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਆਖਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਤਦ 'ਸਿੱਖ' ਬਣਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਜੇ ਕਦੇ ਸਿੱਖ ਦਰਿਆ ਅਟਕ (ਸਿੰਧ) ਤੋਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਘੋੜੇ ਪਰ ਪਾਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ? ਅਰਥਾਤ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਰੋਹੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਛੇਕੜ ਮੈਂ ਇਸ ਸ਼ਰਤ ਪਰ ਅੱਗੇ ਜਾਣਾ ਪਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਸਵਾਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਭਾੜ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਐਸੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਬਿਨਾਂ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਜਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਉਸਨੇ ਮੇਰੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਭੀ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਘੋੜੇ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਰ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਲੈ ਗਿਆ।" ਬਾਰਨਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

We were shocked at the catastrophe and proposed to return, but the cheif (Hari Singh) would not listen to it. He gave a laugh, and said, What is the use of (Sikh) if he cannot pass the 'Attock' (Indus)? The Principal branch, however, was still in our front; and I only agreed to cross if the horse men were left behind. "Leave my guard." impossible !" but we did leave it, and safely passed the ford[1].

1. ਬਾਰਨਸ ਟ੍ਰੈਵਲਰਜ਼ ਇਨ ਟੂ ਬੁਖਾਰਾ, ਜਿ: ੨, ਸਫ਼ਾ ੬੬ ।

ਇਸ ਉੱਪਰ ਲਿਖੀ ਘਟਨਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੀ ਸਿੱਖੀ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਪਿਆਰ ਸੀ ਤੇ ਸਿੱਖੀ ਆਪ ਲਈ ਕਿੰਨਾ ਤ੍ਰਾਣ ਸੀ। ਆਪਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਜ਼ੀਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਵੰਨਗੀ ਮਾਤਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਜ਼ਾਤੀ ਆਚਰਣ

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਾਤੀ ਆਚਰਣ ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਇੱਕ ਉੱਤਮ ਨਮੂਨਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਵੱਡੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਂਵਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਪਰ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹੀਏ ਤਾਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਤੌਰ ਪਰ ਬੜੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਆਚਰਣ ਇੰਨਾ ਬੇਦਾਗ਼ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਭੀ ਸਦਾ ਆਪ ਦੇ ਸਦਾਚਾਰ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੇ ਦੇਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਬੋਲ ਤੋਲ ਵਿੱਚ ਸਤਿਵਾਦੀ ਸਨ ਉਥੇ ਆਪ ਜਤ ਸਤਿ ਵਿਚ ਅਦੁੱਤੀ ਸਨ। ਸਭ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਸੁਚ ਸੰਜਮੀ ਹੋਣਾ ਮਹਾਨ ਸੂਰਮਤਾਈ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਤੇਜ ਸੀ, ਰਸਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਚਿਹਰੇ ਪਰ ਜਲਾਲ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲਾਲ ਭੀ ਐਸਾ ਕਿ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸਰਕਸ਼ ਤੇ ਖ਼ੁਦਸਰ ਸੂਰਮੇ ਆਪ ਦੇ ਤੇਜ ਦੀ ਝਾਲ ਨਾ ਸਨ ਝਲ ਸਕਦੇ। ਇਰਾਦੇ ਦੇ ਇੰਨੇ ਪੱਕੇ ਸਨ ਕਿ ਜੋ ਗੱਲ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਦੁਨੀਆਂ ਉਲਟ ਜਾਏ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛੱਡਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਵੇਰਾਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਪਾਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅੰਤ ਪ੍ਰਯੰਤ ਨਿਭਾਇਆ।

ਨਲੂਆ ਨਾਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਨਲੂਆ' ਉਪਨਾਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਲੱਭਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਤੇ ਆਮ ਖੋਜ ਤੋਂ ਜੋ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—ਰਾਜਾ ਨਲ ਮਹਾਨ ਦਾਨੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਅਦੁੱਤੀ ਜੋਧਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਖਲੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਲਈ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧਤਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਚੂੰਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਉੱਪਰ ਲਿਖੇ ਸਾਰੇ ਉਹੋ ਗੁਣ ਸਮਲਿਤ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਰਾਜਾ ਨਲ ਸਾਨੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ ਇਹ ਨਾਮ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਆਉਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇਸ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਬਦਲੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਨਲ ਤੋਂ ਨਲੂਆ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਬਾਰੇ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸਬੂਤ ਇਸ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ:

(੧) ਬੈਰਨ ਹੂਗਲ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੈਂ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਜਦ ਮੈਂ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਨਾਲ ਇਕ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਗਰਦਨ ਮਰੋੜ ਸੁੱਟੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸਦਾ

ਨਾਮ 'ਨਲੂਆ' ਪੈ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਹ (ਸ: ਹਰੀ ਸਿੰਘ) ਮੇਰੀ ਇਸ ਸਹੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਨੂੰ ਸੁਣਕੇ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਗਿਆ[1] ।

(੨) ਮੌਲਾਨਾ ਅਹਿਮਦ ਦੀਨ ਆਪਣੀ ਰਚਿਤ ਪੁਸਤਕੇ ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਰੀਖ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਨਲੂਆ ਕੀ ਵਜਾ ਤਸਮੀਆ ਕੇ ਮੁਤੱਲਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾ ਨਲ ਜ਼ਮਾਨਾ ਕਦੀਮ ਮੈਂ ਇੱਕ ਬਹਾਦਰ ਔਰ ਸੁਜ਼ਾਹ ਰਾਜਾ ਥਾ, ਲੋਗੋਂ ਨੇ ਉਸ (ਹਰੀ ਸਿੰਘ) ਕੋ ਨਲ ਸੇ ਨਲਵਾ ਬਨਾ ਦੀਆ। ਨਲੂਆ ਸੇ ਮੁਰਾਦ ਸ਼ੇਰ ਕੇ ਮਾਰਨੇ ਵਾਲਾ ਸ਼ੇਰ ਅਫ਼ਗ਼ਨ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੀ ਸ਼ੇਰ ਮਾਰੇ ਥੇ, ਇਸ ਲੀਏ ਉਸ ਕਾ ਨਾਮ ਨਲੂਆ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੁਆ[2] ।

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਿਸਟਰ N.K. Sinha ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ ਤਾਰੀਖ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ— ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਨਾਲ 'ਨਲੂਆ' ਉਪਨਾਮ ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਸਿਰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਮਰੋੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰ ਸੁੱਟਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਅਸਲ ਲਿਖਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :—

He had earned the title 'Nalwa' for having Cloven the head of tiger that has siezed him[3].

ਆਪਣੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ

ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਉੱਚ ਗੁਣ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਦੇ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਅਕਸਰ ਜੰਗੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀ ਰਾਏ ਤੇ ਸਲਾਹ ਵਰਤਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਂ ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ਼ੇਰਿ ਪੰਜਾਬ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੀ, ਪਰ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹ ਹਰ ਇੱਕ ਸਿਪਾਹੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਾਡਲੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਤੁਲ ਜਾਣਦਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕ੍ਰਿਪਾਲੂ ਪਿਤਾ ਜਿਹਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਿਪਾਹਸਾਲਾਰ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਸਾਂਝੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ, ਇਸ ਸਾਂਝੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਵਰਤਾਵ ਦੇ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਹਰ ਇੱਕ ਜੁਆਨ, ਜਿੱਥੇ ਆਪ ਦਾ ਪਸੀਨਾ ਵਗਦਾ ਦੇਖਦਾ ਸੀ ਉੱਥੇ ਉਹ ਆਪਣਾ ਲਹੂ ਡੋਲ੍ਹਣ ਵਿੱਚ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਮਾਣ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਰਸਪਰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਫ਼ੌਜ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਲੋਂ ਦਸ ਦਸ ਵੀਹ ਵੀਹ ਗੁਣਾਂ ਵੱਧ ਫ਼ੌਜ ਪਰ ਫ਼ਤਹ ਪਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ[4] ।

1. Travels in Kashmir and the Punjab by Baron Hugal P. 2-4
2. ਮੁਕੰਮਲ ਤਾਰੀਖ਼ ਕਸ਼ਮੀਰ ਹਿੱਸਾ ਤੀਜਾ ਸਫ਼ਾ ੧੭ ।
3. Ranjit Singh by N.K. Sinha P. 167-16੮
4. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਾਰਨਸ ।

ਲੜਾਈ ਦੇ ਬਾਅਦ ਇਹ ਆਪ ਦਾ ਆਮ ਨਿਯਮ ਸੀ ਕਿ ਚਾਹੇ ਆਪ ਕਿੰਨੇ ਥੱਕੇ ਮਾਂਦੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਫੱਟੜਾਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰਗੀਰੀ ਅਤੇ ਇਲਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਵਾਉਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਖ਼ਾਨ-ਪਾਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਪਰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਉਪਰੰਤ ਆਪ ਕੁਝ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਉਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਆਪ ਦਾ ਤਿਆਰ ਪਰੋਸਿਆ ਥਾਲ ਠੰਢਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਲਾਂਗਰੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਆਪ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨਾਲ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਉਹੀ ਖਾਣਾ ਖਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਕੁਝ ਮਾਮੂਲੀ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਅਸਰ ਇੰਨਾ ਚੰਗਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਜੁਆਨ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਿਲਦਾ ਕਿ ਖਾਣਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬੜੇ ਭਿਆਨਕ ਨਤੀਜੇ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਪਰੋਕਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਉਲਾਹਮਾਂ ਦੇਣ ਦਾ ਕਦੇ ਸਮਾਂ ਹੀ ਨਾ ਸੀ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਕਦੇ ਖਾਣੇ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕਸਰ ਯਾ ਕਮੀ ਦੇਖਦੇ ਤਾਂ ਠੇਕੇਦਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਠੇਕੇਦਾਰ ਤੋਂ ਸਾਰੇ ਡੰਗ ਦੇ ਖ਼ਰਚ ਦੀ ਚੱਟੀ ਭਰ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦੇ ਠੇਕੇ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪ ਦਿੰਦੇ ਹੀ ਉਹਨਾਂ ਠੇਕੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਬੜੇ ਇਤਬਾਰੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਆਦਿ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਲੂਏ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇੰਨੇ ਉਚ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਭੂਸ਼ਤ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਜਾਓ ਉਸਦੇ ਉਤਨੇ ਹੀ ਵੱਧ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਣਗੇ। ਅਸੀਂ ਅਖ਼ੀਰ ਪਰ ਲੰਡਨ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਟਿਟ ਬਿਟਸ'[1] ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਲੇਖ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਕੇ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਲੂਆ

(ਇਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਵਿੱਚ)

ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਜਰਨੈਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਯੂਰਪ ਦੇ ਇਸ ਅਜਿਤ ਸੂਰਮੇ ਬਾਬਤ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਫ਼ਰਾਂਸ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਬੜਾ ਮਤ ਭੇਦ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ, ਕਮ-ਦਿਲਾ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਫ਼ਰਾਂਸ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦਾ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਇਨਸਾਨ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੀ

4. ਟਿਟ-ਬਿਟਸ ਲੰਡਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਪਤਾਹਿਕ ਪੱਤਰ ਹੈ, ਇਹ ਸੰਨ ੧੮੮੧ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਕਤ ਮਿਸਟਰ ਲੀਨਾਰਡ ਕਰੂਕੰਮਬ ਦੀ ਐਡੀਟਰੀ ਥੱਲੇ ਹਰ ਸ਼ਨੀਚਰਵਾਰ ਨੂੰ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਛਪਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਲੇਖ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਮਾਚਾਰ ਜਿ: ੩੫, ਨੰ: ੧੯ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪੱਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਲਥਾ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ।

ਕੋਸ਼ਸ਼ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਸ ਖਿੱਚੋ-ਤਾਣ ਨੇ ਬਹਿਸ ਦਾ ਇੱਕ ਸੁਆਦਲਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਹੋਰ ਤਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਕਮ-ਦਿਲ ਤੇ ਸਵਾਰਥੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਲੰਡਨ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਟਿਟ-ਬਿਟਸ' ਵਿੱਚ ਹੁਣੇ ਹੀ ਇੱਕ ਅੱਛੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਲਿਖਾਰੀ ਦਾ ਲੇਖ ਛਪਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਨੂੰ ਇਕ ਵੇਰ ਪੜ੍ਹਨ ਉਪਰੰਤ ਘੜੀ-ਮੁੜੀ ਪੜ੍ਹਨ 'ਤੇ ਜੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਨਿਰਪਖਤਾ ਦੀ ਖਾਹ-ਮਖ਼ਾਹ ਦਾਦ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ—

"ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਫ਼ਰਾਂਸ ਤੇ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ਅਰ ਅਖ਼ਬਾਰ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ੋਕ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਕਦਰ ਜਰਨੈਲ ਮਸ਼ਰਿਕ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਮਗ਼ਰਿਬ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ, ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬ ਜਰਨੈਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਮਾਣ ਵੀ ਮਸ਼ਰਿਕ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਸੱਚਾਈ ਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਭਰਾ ਜ਼ਰੂਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਣਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਪੂਰਬ ਪੱਛਮ ਦਾ ਸਵਾਲ ਜ਼ੋਰਾਂ 'ਤੇ ਹੈ ! ਮੈਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਹਾਂ, ਦੇਸ਼-ਪ੍ਰੇਮੀ ਹਾਂ, ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਅਰ ਇਸ ਨੂੰ ਹੱਥੋਂ ਦੇਣਾ ਮੈਂ ਇੱਕ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਾਸਤੇ ਘ੍ਰਿਣਾ ਯੋਗ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਵਾਚਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪੁਜਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮਗ਼ਰਿਬ ਅਜੇ ਸਦੀਆਂ ਤੀਕਣ ਹਰ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਮਸ਼ਰਿਕ ਦੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਸ਼ਰਿਕ ਪਾਸ ਅਜੇ ਤੀਕ ਉਹ ਖਜ਼ਾਨੇ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਮਗ਼ਰਿਬ ਦੇ ਵਹਿਮ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ। ਮਗ਼ਰਿਬ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਮਾਨ ਉੱਨਤੀ ਤਬਾਹੀ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੈ, ਪਰ ਮਸ਼ਰਿਕ ਦੀ ਆਤਮਿਕ ਉੱਨਤੀ ਵਾਲੀ ਜਾਗਰਤ ਉਸ ਦੀ ਲਿਆਕਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਖ਼ੈਰ, ਮੈਂ ਅਸਲੀ ਮਤਲਬ ਵੱਲ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ :—

ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਕਾਮਯਾਬ ਜਰਨੈਲ ਕੌਣ ਹੈ ? ਕੋਈ ਤਾਂ ਨਿਪੋਲੀਅਨ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣਗੇ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸਾਡੇ ਫ਼ਰਾਂਸੀਸੀ ਭਰਾ ਤੇ ਕਈ ਮਾਰਸ਼ਲ ਹੈਂਡਨਬਰਗ, ਲਾਰਡ ਕਿਚਨਰ, ਜਨਰਲ ਕਰੋਬਜ਼ੇ, ਡਯੂਕ ਔਫ਼ ਵਲਿੰਗਟਨ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣਗੇ। ਜੇ ਕੋਈ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਹਲਾਕੂ ਖ਼ਾਨ, ਚੰਗੇਜ਼ ਖ਼ਾਨ, ਰਿਚਰਡ ਤੇ ਅਲਾਉਦੀਨ ਆਦਿ ਦਾ ਨਾਮ ਲਵੇਗਾ। ਮੇਰਾ ਆਪਣਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਯੂਰਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਬਹੁਤ ਬੜੇ, ਕਾਮਯਾਬ ਜਰਨੈਲ (ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ) ਦਾ ਨਾਮ ਕੋਈ ਸੱਜਣ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗਾ। ਲੋਕ ਭਾਰਤ ਵਰਸ਼ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਅਦੁੱਤੀ ਜਰਨੈਲ ਦਾ ਨਾਮ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਾਦ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦਾ ਤੇ ਉਹ ਐਡੀ-ਵੱਡੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ। ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ਸੁਣਦਿਆਂ ਹੀ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਬੋਲ ਉਠਣਗੇ। ਕਈ ਤਾਂ ਇਹ ਕਹਿਣੋਂ ਭੀ ਸੰਕੋਚ ਨਾ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਜਿਸ ਆਦਮੀ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵੱਡਾ ਤੇ ਬਿਹਤਰ ਜਰਨੈਲ ਹੋ ਹੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

ਉਹ ਜਰਨੈਲ ਉੱਤਰੀ ਹਿੰਦ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕੌਮ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ "ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ" ਹੈ।

(ਸਰਦਰਾ) ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨਾਲ ਦਿਲਚਸਪੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਸੱਜਣ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਮ ਲੋਕ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਬਾਬਤ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ। ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਥੋਂ ਤੱਕ ਮੇਰਾ ਮੁਤਾਲਿਆ ਹੈ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਾਰ ਭਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਕਾਮਯਾਬ ਜਰਨੈਲ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਕ ਮਾਮੂਲੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ—ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਜੈਸੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਉਤੇ ਆਪਣੀ ਜੰਗੀ ਲਿਆਕਤ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਜਮਾਇਆ ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਵਡਿਆਈ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉਹੀ ਮੁਲਕ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਵੇਰਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਤਲਿ-ਆਮ ਹੋਇਆ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਅਮਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਤੇ ਸਿੱਕਾ ਤੋਰਾ ਕਾਇਮ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵੀ ਬੇ-ਅਸਰ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਰਤਾਨਵੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਇਤਨਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਾਸ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਏਸ਼ੀਆ ਤੇ ਯੂਰਪ ਨੂੰ ਮੱਲ ਧਰਦਾ। ਕਈ ਅਨਜਾਣ ਸੱਜਣ ਇਸ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਤੇ ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਤੇ ਜਬਰ ਦਾ ਨਾਮ ਦੇਣਗੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਦੱਸਣਗੇ, ਪਰ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਤਹ ਪਾਈ। ਮਜਮੂਈ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਹ ਜਿੱਤਾਂ ਦੇ ਖ਼ਾਸਿਸ਼ਮੰਦ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਮੈਂ ਦਾਅਵੇ ਨਾਲ ਆਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਫ਼ਤਹ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਥੇਬੰਦੀ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਨੇ ਸੰਸਾਰ 'ਤੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਅਦੁੱਤੀ ਬਹਾਦਰ ਕੌਮ ਹੈ। ਇਸ ਕੌਮ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਗੁਣ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਦੇ ਮਜ਼੍ਹਬ ਨੇ ਹੀ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ, ਪਰ ਵਰਤਮਾਨ ਜਥੇਬੰਦੀ (ਸਰਦਾਰ) ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੂੰ ਮਹਾਂ ਯੁੱਧ ਤੇ ਵਾਟਰਲੋ ਦੀ ਜੰਗ ਜੈਸੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਮੌਕਿਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਆਰੰਭਕ ਜਿੱਤਾਂ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਜੰਗੀ ਢੰਗ ਆਪਣੀ ਮਿਸਾਲ ਆਪ ਹੀ ਸਨ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੌਮ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਉਹ ਇਸ ਕੌਮ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਸਮਾਚਾਰ ਪੜ੍ਹਕੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਣਗੇ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਾਸ ਜਥੇਬੰਦੀ ਤੇ ਉਸ ਇਨਸਾਨੀ ਤਾਕਤ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਯਾਦਗਾਰਾਂ

੧.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਮਰੌਦ	ਇਸ ਵਕਤ ਮੌਜੂਦ ਹੈ	ਇਲਾਕਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ
੨.	ਬੁਰਜ ਹਰੀ ਸਿੰਘ	,,	,,
੩.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾੜਾ	,,	,,
੪.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੰਕਰਗੜ੍ਹ	,,	,,
੫.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਿਚਨੀ	,,	,,
੬.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾਲਾ ਹਿਸਾਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ	,,	,,
੭.	ਫਸੀਲ ਸ਼ਹਿਰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ	,,	,,
੮.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਗਿਰ ਗਿਆ	,,	,,
੯.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਜਹਾਂਗੀਰਾ	,,	,,
੧੦.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ੈਰਾਬਾਦ	,,	,,
੧੧.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਰਦਾਨ	,,	ਮਰਦਾਨ
੧੨.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਹਰਿਕਿਸ਼ਨ ਗੜ੍ਹ ਮੌਜੂਦ ਹੈ	,,	ਹਰੀਪੁਰ
੧੩.	ਸ਼ਹਿਰ ਹਰੀ ਪੁਰ	,,	,,
੧੪.	ਸ਼ਹੀਦ ਜੰਜ ਗੁਰਦਵਾਰਾ	,,	,,
੧੫.	ਮੰਦਰ ਗਣੇਸ਼ ਗਿਰ	,,	,,
੧੬.	ਮਸੀਤ ਤੇਲੀਆਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ		,,
੧੭.	ਬਾਗ ਹਰੀ ਪੁਰ	,,	,,
੧੮.	ਰੰਗੀਲਾ ਤਲਾ	,,	,,
੧੯.	ਸਿਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੱਕੀ ਬਾਵਲੀ		,,
੨੦.	ਸਰਾਏ ਸਾਲੇ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਗਿਰ ਗਿਆ	,,	
੨੧.	ਸ: ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ	,,	,,
	ਸਰਾਏ ਸਾਲੇ ਵਿੱਚ	,,	,,
੨੨.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਸਿਰੀ ਕੋਟ	,,	,,
੨੩.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਤਰਬੇਲਾ	,,	,,
੨੪.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਦਰਬੰਦ	ਮੌਜੂਦ ਹੈ	,,
੨੫.	ਸਮਾਧ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਗਿਰ ਗਈ ਹੈ ;		ਪਲਾਬਦ
੨੬.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੇਰ ਗੜ੍ਹ		ਹਜ਼ਾਰਾ

੨੭.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਾਲਾ ਕੋਟ		,,
੨੮.	ਪੱਕਾ ਤਲਾਅ ਮਾਂਗਲੀ	ਮੌਜੂਦ ਹੈ	,,
੨੯.	ਮਾਂਗਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਮਦਮਾਂ—ਗਿਰ ਗਿਆ ਹੈ		,,
੩੦.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਸ਼ੀਨਕਿਆਰੀ	,,	,,
੩੧.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਮਾਨ ਸੇਹਰਾ	,,	,,
੩੨.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ	,,	,,
੩੩.	ਸ਼ਹਿਰ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ	,,	,,
੩੪.	ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਨਵਾਂ ਸ਼ਹਿਰ	,,	,,
੩੫.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਧਮਧੋੜ	ਗਿਰ ਗਿਆ	,,
੩੬.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਖ਼ਾਨਪੁਰ	ਗਿਰ ਗਿਆ	,,
੩੭.	ਬੁਰਜ ਘੜਾ ਗਲੀ	ਮੌਜੂਦ ਹੈ	ਕੋਹਮਰੀ
੩੮.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਊੜੀ	,,	ਕਸ਼ਮੀਰ
੩੯.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰਾਬਾਦ	,,	,,
੪੦.	ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ	,,	ਹਸਨਅਬਤਾਲ
੪੧.	ਸਰੋਵਰ ਪੰਜਾ ਸਾਹਿਬ	,,	,,
੪੨.	ਬੁੰਗਾ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਤਰਨਤਾਰਨ ਸਾਹਿਬ ਮੌਜੂਦ ਹੈ		
੪੩.	ਸਰੋਵਰ ਮੁਕਤਸਰ ਸਾਹਿਬ	ਮੌਜੂਦ ਹੈ	
੪੪.	ਬਾਰਾਂਦਾਰੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ[1]	,,	
੪੫.	ਹਵੇਲੀ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ	,,	
੪੬.	ਬਾਗ਼ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ	,,	
੪੭.	ਬੜਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ	,,	
੪੮.	ਕਿਲ੍ਹਾ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ	ਗਿਰ ਗਿਆ	
੪੯.	ਬਾਗ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ	ਤਕਸੀਮ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ	

॥ ਇਤਿ ॥

1. ਇਹ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾਲ ਅਗਸਤ ਸੰਨ ੧੯੪੦ ਈ: ਵਿੱਚ ਜ਼ੇਰ ਐਕਟ ਆਰਕੀਆਲੋਜੀ (ਪੁਰਤਾਨ ਯਾਦਗ਼ਾਰਾਂ) ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।